

णमोत्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स

श्री भुवनभानुसूरि षष्ठशताब्दीअं नवलुं नवराणु - १०

नवनिर्मित - 'वेदोपनिषद्' - संस्कृतवृत्तिविभूषिता
प.पू.श्रुतकेवलिश्रीसिद्धसेनदिवाकरसूरिविरचिता

वेदवादद्वात्रिंशिका

⊗ मूलसंशोधनम् - संस्कृतवृत्तिनवसर्जनम् - सम्पादनम् ⊗
प.पू.वैराग्यदेशनादक्ष-आचार्यदेवश्रीमद्विजयहेमचन्द्रसूरीश्वरशिष्य-
प.पू.आचार्यदेवश्रीमद्विजयकल्याणबोधिसूरीश्वराः

⊗ आलम्बनम् ⊗

पण्डितश्रीसुखलालसङ्घवीकृतं
वेदवादद्वात्रिंशिकाभावार्थविवेचनम्

⊗ प्रकाशक ⊗

श्री जिनशासन आराधना ट्रस्ट

- मूळकृति : वेदवादद्वात्रिंशिका (संस्कृत उर श्लोक)
- मूळकृतिकार : श्रुतकेवली परमकवि श्रीसिद्धसेन दिवाकरसूरि महाराज
- संस्कृतवृत्ति नवसर्जन + संपादन : प.पू.वैराग्यदेशनादक्ष आचार्यदेव श्रीमद्विजय हेमचन्द्रसूरीश्वर महाराजना शिष्य प.पू. आचार्यदेव श्रीमद्विजय कल्याणबोधिसूरीश्वर महाराज
- नूतनवृत्ति आलंबन : पंडितश्री सुभलालकृत वेदवादद्वात्रिंशिका भावार्थ विवेचन
- विषय : वेदो-उपनिषदोमां निरूपित तत्त्व.
- विशेषता : मात्र उर श्लोकोमां विराट वैदिक साहित्यनो अर्क. द्रव्यास्तिक नयना परिशीलन माटे अेक पठनीय आलंबन. श्री सिद्धसेन दिवाकरसूरि महाराजनी अप्रतिम प्रतिभानो आ ग्रंथमां उगले ने पगले साक्षात्कार थाय छे.
- प्रकाशक : श्री जिनशासन आराधना ट्रस्ट, मुंबई
- पठनपाठनना अधिकारी : गीतार्थगुरु अनुज्ञात आत्मा
- आवृत्ति : प्रथम, प्रकाशन वर्ष-वि.सं. २०६६, वी.सं. २५३६, ई.स. २०१०
- © श्री जिनशासन आराधना ट्रस्ट
प्रस्तुत ग्रंथना कोई पण अंशनो उपयोग करतां पूर्वे लेखक अने प्रकाशकनी लेखित मंजूरी जरूरी छे.
आ ग्रंथ ज्ञानद्रव्यमांथी प्रकाशित थयो डोवाथी गृहस्थोअे तेनी मादिकी करवी डोय, तो तेनुं मूल्य ज्ञानभातामां अर्पण करवुं.
- प्राप्ति स्थान : श्री जिनशासन आराधना ट्रस्ट
श्री यंद्रकुमारभाई जरीवाला, दु.नं. ५-६, बद्रिकेश्वर सोसायटी,
मरीन ड्राईव ई रोड, मुंबई-२. फोन : २२८१८३८०, २२६२४४७७
श्री यंद्रकांतभाई अेस. संघवी, ए/बी, अशोका कोम्प्लेक्स, पडला गरनाणा पासे,
पाटण-३८४२६५. (उ.गु.), मो. : ८८०८४६८५७२
श्री बाबुभाई सरेमलख बेडावाणा, सिद्धायल बंगलोळ, सेन्ट अेन हाईस्कूल पासे,
डीरा जैन सोसायटी, साबरमती, अमदावाद-५. मो. : ८४२६५ ८५८०४.
- मुद्रक : श्री पार्थ कोम्प्युटर्स, अमदावाद. फोन : ०७८-२५४६०२८५

ય એનં વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ

જિનશાસનના ગગનમાં સૂર્ય બનીને ચમકતા શ્રુતકેવલી શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ મહારાજા. પોતાના અગાધ શ્રુતસાગરને અર્થગંભીર ગ્રંથોમાં તેમણે ઠાલવી દીધો છે. જેમાનો એક ગ્રંથ છે વેદવાદદ્વાત્રિંશિકા. પૂજ્યશ્રીએ રચેલી બાવીશ દ્વાત્રિંશિકાઓ આજે ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમાં સાંખ્યદર્શન, ન્યાયદર્શન, નિયતિવાદ વગેરે અનેક વિષયો પર તેમણે અતિગહન દ્વાત્રિંશિકાઓ રચી છે. તે જ રીતે પ્રસ્તુત દ્વાત્રિંશિકા વેદાંતદર્શન પર રચી છે. માત્ર ૩૨ શ્લોકોમાં વેદો, ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા વગેરે ગ્રંથોના તત્ત્વોને તેમણે જે રીતે ગુંથી લીધા છે, તે જોતા મંત્રમુગ્ધ થઈ જવાય છે.

પૂજ્યશ્રીની ષષ્ઠી દ્વાત્રિંશિકા, અષ્ટમી દ્વાત્રિંશિકા અને અષ્ટાદશી દ્વાત્રિંશિકા ઉપર ટીકાનું સર્જન કર્યા પછી પ્રથમ પાંચ દ્વાત્રિંશિકાઓના ચૂંટેલા શ્લોકો પર સંસ્કૃત રહસ્યાનુવાદ લખ્યો. આજે પ્રસ્તુત નવમી દ્વાત્રિંશિકાની વૃત્તિ સંપન્ન થઈ રહી છે. એ પુણ્યપુરુષને એક વધુ શ્રદ્ધાંજલિ અર્પતા ધન્યતા અનુભવું છું.

આ પૂર્વે જે ટીકાઓ લખી તેના કરતા આ ટીકા તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની છે. પૂર્વની ટીકાઓ પ્રાચીનટીકાશૈલીને અનુસારે એક-એક પદના તાત્પર્યો અને રહસ્યોનું ઉદ્ઘાટન કરતી હતી. આ ટીકામાં શ્લોકનું સુગમ અવતરણ અને સંભવિત આધારગ્રંથોની આધારગ્રંથોની તુલનાનું પ્રાધાન્ય છે. અને આ શૈલીભેદનું કારણ એ છે કે આ ટીકા પંડિતવર્યશ્રી સુખલાલ સંઘવી કૃત વેદવાદદ્વાત્રિંશિકાના ભાવાર્થ-વિવેચનના આલંબને લખાઈ છે. તેથી આ ટીકાનું શ્રેય પણ પંડિતજીને ફાળે જાય છે.

૬૫ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલ એ ભાવાર્થવિવેચનમાં આવશ્યક અનેક

સુધારા-વધારાઓ કરવા સાથે આ ટીકાનું સર્જન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન તાડપત્રી અને હસ્તાદર્શો દ્વારા મૂળ ગ્રંથનું સંશોધન પણ કરવામાં આવ્યું છે. જેનો પરિચય આ મુજબ છે.

સમસ્તસર્ગોચાગ્રાહ્યસનકર્તાતેવેતીર્થવ્યાપીશિવશાસ્ત્રી
સાવિત્રીશાંતિવેદશ્રીસાંખ્યસાધનાસાધનાસાધનાસાધનાસાધના
સાવિત્રીશાંતિવેદશ્રીસાંખ્યસાધનાસાધનાસાધનાસાધનાસાધના
સાવિત્રીશાંતિવેદશ્રીસાંખ્યસાધનાસાધનાસાધનાસાધનાસાધના

[ક - ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યુટ - પૂના, તાડપત્રી નં.૬૭]

[ખ - શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા (ભાવનગર) મુનિશ્રી ભક્તિવિજય સત્ક પ્રતિ નં.૧૦૨૧]

[ગ - શ્રી કૈલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર (કોબા), પ્રતિ નં.૧૩૦૧૦, પત્ર-૨૨]

એક ખાસ વાત, વેદાંતદર્શનના સંગ્રહરૂપ આ દ્વાત્રિંશિકામાં જણાવેલ પદાર્થોનો ત્યાદ્રાદ દૃષ્ટિથી સમન્વય થઈ શકે. એ અલગ વાત છે, બાકી આ દ્વાત્રિંશિકાનું પ્રતિપાઠ મુખ્યપણે જૈન મતને

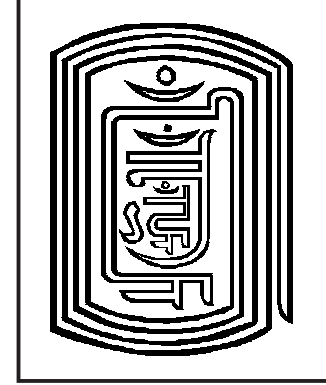
માન્ય છે, એવું ન સમજવું. ભાવાર્થવિવેચન-આલેખક પંડિતજીનું સર્વ નિરૂપણ સમ્મત છે. એવું પણ ન સમજવું. તુલના વગેરે દૃષ્ટિએ ઉપયોગી હોવાથી જ તેનું આલંબન લીધું છે. અને તથાવિધ અંશે જ લેખનની ઉપાદેયતા સમજવી. છન્નસ્થતા, મતિમાંધ આદિને કારણે આ પ્રબંધમાં જે પણ ક્ષતિઓ રહી ગઈ હોય તેનો નિર્દેશ કરવા બહુશ્રુતોને મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

કરુણાસાગર ચરમતીર્થપતિ શ્રમણ ભગવાન શ્રીમહાવીરસ્વામિની અનરાધાર કૃપાથી, વિરમગામવિભૂષણ શ્રીશાન્તિનાથજિનચૈત્યની પાવન છાયામાં, વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ પ.પૂ.આચાર્યદેવશ્રીમદ્વિજય હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના પ્રસાદથી પ્રસ્તુત સર્જન-સંશોધન-સંપાદન સંપન્ન થયું છે. સંશોધનમાં ઉપયુક્ત હસ્તાદર્શોની સંરક્ષક સંસ્થાઓ તથા જેમના સૌજન્યથી એની નકલો પ્રાપ્ત થઈ એવા રાષ્ટ્રસંત પ.પૂ.આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય પદ્મસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પ.પૂ. મુનિરાજશ્રી કૃપાબિંદુવિજયજી મ.સા. ને શતશઃ અભિનંદન ઘટે છે. શ્રી પાર્શ્વકોમ્પ્યુટર્સ - શ્રી વિમલભાઈએ ટાઈપસેટીંગ આદિનું પરિશ્રમસાધ્ય કાર્ય પણ કુશળતાથી પાર પાડ્યું છે.

પ્રસ્તુત પ્રબંધને માધ્યમે વાચક સ્વ-પરનું કલ્યાણ કરે એ જ શુભાભિલાષા સાથે...જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ લખાયું હોય તો મિસ્ઠામિ દુઃસ્સમ્.

- પ.પૂ.વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય
હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનો ચરણકિંકર
વિજય કલ્યાણબોધિસૂરિ

અષાઠ વદ ૧૧
વીર સંવત્ ૨૫૩૫,
વિરમગામ

॥ અથ વેદવાદદ્વાત્રિંશિકાવૃત્તિરૂપા વેદોપનિષદ્ ॥

इह हि परमकारुणिकः श्रुतकेवली भगवान् श्रीसिद्धसेनदिवाकर-
सूरिः वेदान्तमतं सङ्ग्रहीतुमीप्सुर्वेदवादद्वात्रिंशिकामारभमाणस्तत्राद्य-
श्लोकमाह-

अजः पतङ्गः शबलो विश्वमयो धत्ते गर्भमचरं चरं च ।

योऽस्याध्यक्षमकलं सर्वधान्यं वेदातीतं वेद वेद्यं स वेद ।।१।।

પતઙ્ગઃ શબલો વિશ્વમયશ્ચૈવમ્ભૂતો યોઽજોઽચરં ચરં ચ ગર્ભ
ધત્તે, અસ્યેતિ ગર્ભસ્ય તદાધાનકર્તુર્વાઽધ્યક્ષમ્ - નિર્ગુણં બ્રહ્મ, અકલમ્,
સર્વબીજં વેદાતીતં ચ યો વેદ, સ એવ વેદ્યં વેદ, ઇતિ સમાસાર્થઃ ।

અર્થ :- પતંગ, શબલ અને વિશ્વમય એવો અજ (ચેતન યા
સગુણ બ્રહ્મ) અચર તેમ જ ચર એવા ગર્ભનું આધાન કરે છે.
આના - ગર્ભ યા તેના આધાયકના અધ્યક્ષ-નિયામક (નિર્ગુણ
બ્રહ્મ), અકલ, સર્વના બીજ તેમ જ વેદથી અતીત અને છતાં
વેદ છે તેને જે જાણે છે તે જ જાણે છે. ॥૧॥

ભાવાર્થ :- અહીં સાંખ્ય - યોગની ભેદ દૃષ્ટિએ વિચારતાં
અજરૂપે જીવાત્મા અને અધ્યક્ષરૂપે પરમેશ્વર લઈ શકાય, તેમ જ
વેદાન્તની અભેદદૃષ્ટિએ વિચારતાં અજરૂપે સગુણબ્રહ્મ અને અધ્યક્ષરૂપે
નિર્ગુણબ્રહ્મ લઈ શકાય. ગમે તે દૃષ્ટિએ અર્થ કરતાં એટલું તત્ત્વ તો
સમાન જ છે કે ચરાચર વિશ્વનું ધારણ, પોષણ અને સંવર્ધન
ચેતનતત્ત્વને આભારી છે. તેથી ચરાચર વિશ્વને અજના ગર્ભ તરીકે
કવિએ વર્ણવ્યું છે. ચરાચરભૂતરૂપ હેમાલ્પમાં બ્રહ્મદેવ પ્રકટ થયા અને
તે બ્રહ્મદેવ બ્રહ્મજન્ય છે, આવું મહાભારતનું વર્ણન સામે રાખી અહીં
એવો પણ અર્થ કરી શકાય કે અજ પોતે ચરાચર ગર્ભમાં અવતરે

૧. ય - ંતંગ શ૦ । ૨. ય - યોસાધ્ય૦ । ૩. ક. ય - સર્વધાનમ્ ।

૪. ય - વેદાનીતમ્ । ૫. ક. ય - વેદઃ ।

વિવેચયામ એનમેવ શ્લોકં સાઙ્ખ્ય-યોગસત્કયા ભેદદૃષ્ટ્યા
વેદાન્તિનોઽભેદદૃષ્ટ્યા ચ । અજ ઇત્યત્ર જીવાત્મા, અધ્યક્ષ ઇતિ તુ
પરમાત્મેતિ સાઙ્ખ્યસન્દૃષ્ટપન્થાઃ । વેદનયેન તુ વિચાર્યમાણોઽજઃ
સગુણબ્રહ્મ, નિર્ગુણબ્રહ્મ ચાધ્યક્ષમ્ । સર્વત્રાપ્યેતત્તત્ત્વં તુ સમાનમેવ યચ્ચ-
રાચરવિશ્વસ્ય ધારણં પોષણં સંવર્ધનં ચ ચેતનતત્ત્વમૂલકમ્ । અત
એવાજગર્ભત્વેનૈતચ્ચરાચરં વિશ્વમિતિ સૂરિભિર્યૌર્વાર્ણિતમ્ । ચરાચરભૂતરૂપે
હેમાણ્ડે પ્રકટીભૂતો બ્રહ્મજન્યો બ્રહ્મદેવ ઇતિ મહાભારતગ્રન્થાનુસારેણ
ત્વયમપ્યત્રાર્થઃ- અજઃ સ્વયમેવાવતરતિ ચરાચરાત્મકે ગર્ભે, કિમુક્તં
ભવતિ ? બ્રહ્માત્મકેનાકલેન નિર્ગુણતત્ત્વેનાજલક્ષણો બ્રહ્મદેવઃ સચરાચરે
વિશ્વે જાયત ઇતિ । અજ એવ પતઙ્ગઃ, સૂર્યવત્ પ્રકાશમાનત્વાત્ ।

સ એવ શબલો વિશ્વમયશ્ચોક્તઃ, તત્રાયમભિપ્રાયઃ, યદૈવ ચેતનતત્ત્વં
પ્રાકૃતગુણાનુભાવેન માયાસ્પન્દનેન વા ચિત્રતાં પ્રતિપદ્યતે, નાનારૂપસર્જને
સાભિમુખભાવં ભજતે, તદૈવ તચ્ચરાચરપ્રાકૃતિકસૃષ્ટૌ જનકતામુપયાતિ,
યદ્વા તસ્યામાવિર્ભવતિ ।

સેશ્વરસાઙ્ખ્યનયેન વેદાન્તવિચારેણ વા ભોક્તૃભોગ્યયોઃ કિઙ્ચિ-
છે એટલે કે બ્રહ્મરૂપ અકલ નિર્ગુણતત્ત્વથી અજરૂપ બ્રહ્મદેવનો
ચરાચર વિશ્વમાં જન્મ થાય છે.

અજને પતંગ કહેલ છે, કેમ કે તે સૂર્યની પેઠે પ્રકાશમાન છે. તેને
શબલ અને વિશ્વમય વિશેષણ આપી એમ સૂચવ્યું છે કે જ્યારે ચેતનતત્ત્વ
પ્રાકૃત ગુણોના પ્રભાવથી કે માયાના સ્ફુરણથી ચિત્રરૂપ બને છે અને
નાના રૂપનું સર્જન કરવા અભિમુખ બના છે, ત્યારે જ તે ચરાચર
પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિનું જનક બને છે અથવા એ સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થાય છે.

સેશ્વરસાંખ્યની કે વેદાન્તની દૃષ્ટિએ ભોક્તા અને ભોગ્ય
બન્નેનું કોઈ નિયામક તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત છે. તેથી

ત્રિયામકમાવશ્યકમ્ । અત એવ તન્નિયામકં તત્ત્વમેવ સૂરિભિર્ભોગ્યસ્ય વિશ્વસ્ય ભોક્તુશ્ચ પુરુષસ્યાધ્યક્ષત્વેનોદિતમ્ । અધ્યક્ષઃ પરમાત્મા-કલસ્ય પ્રકૃતિતત્ત્વસ્ય ક્લેશકર્માદેર્નિર્મુક્તઃ, પ્રાણાદિકલાભિશ્વાપ્યસ્પૃષ્ટઃ, તથાપ્યસૌ સર્વભોગ્યભોક્તૃવર્ગસ્ય બીજમ્, સન્માત્રબીજભાવાત્પરમાત્મનઃ, સન્માત્રનિધાનત્વાચ્ચ । પરમાત્મા નામાવાઙ્મનસગોચર ઇતિ વિચારકાઃ, અત એવ વેદાતીતોઽસાવિતિ સૂરયોઽભિદધન્તિ । ન ચ વેદેષ્વપિ તે નિયામક તત્ત્વને જ કવિએ ભોગ્ય વિશ્વ અને ભોક્તા પુરુષના અધ્યક્ષ તરીકે વર્ણવેલ છે. કવિ વર્ણવે છે કે અધ્યક્ષ પરમાત્મા અકલ એટલે પ્રકૃતિ તત્ત્વની ક્લેશકર્માદિ કે પ્રાણ આદિ કલાના સ્પર્શથી સર્વથા મુક્ત છતાં તે સર્વ ભોગ્યભોક્તૃવર્ગનું બીજ છે. કેમ કે જે કંઈ છે તે સર્વનું બીજ પરમાત્મા છે. પરમાત્મા જ સર્વનું નિધાન છે. પરમાત્માને ચિંતકોએ વાણી અને મનથી અગોચર વર્ણવેલો હોઈ કવિ પણ તેને વેદાતીત કહે છે. વેદોમાં તેવા પરમાત્માનું વર્ણન ન હોય તેથી પણ વેદાતીત કહેવાય. મન્ત્રોનો પાઠ માત્ર થતો અને અર્થચિંતન નહીં એવો કૌત્સનો મત માનીએ^૧ તો પણ પરમાત્મા વેદાતીત કહેવાય, અને વેદ વર્ણન કરે તોય તે છેવટે શબ્દાત્મક હોવાથી સંપૂર્ણપણે પરમાત્માનું વર્ણન કરી ન શકે એ દૃષ્ટિએ પણ તે વેદાતીત કહેવાય. કવિનું કહેવું એમ છે કે પરમાત્મા શબ્દગમ્ય નથી છતાં તે જ્ઞેય તો છે જ. એટલે જે એવા પરમાત્માને ધ્યાન કે સ્વાનુભવથી જાણે છે તે જ જાણે છે.

સેશ્વર સાંખ્ય અને અદ્વૈત વેદાન્તની દૃષ્ટિએ ઉપર અર્થ ઘટાવવામાં આવ્યો છે તેવી જ રીતે જૈન દૃષ્ટિએ પણ પ્રસ્તુત પદનો અર્થ બરાબર ઘટે છે. કેમ કે જૈનદૃષ્ટિ પ્રત્યેક ચેતનની બે અવસ્થા સ્વીકારે છે. તાત્વિકપણે - નિશ્ચય દૃષ્ટિએ તે આત્માને અધ્યક્ષ-સાક્ષીરૂપ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વની કલાથી વિહીન અને શબ્દ અગમ્ય માને

તથાવિધપરમાત્મવર્ણનમુપલભ્યત ઇત્યપિ વેદાતીતોઽસૌ । કૌત્સાભિપ્રાયેણ તુ મન્ત્રપાઠમાત્રમર્થવિચારવિરહિતં ભવતીત્યતોઽપિ વેદાતીત એવ પરમાત્મા ।

કિञ્ચ વ્યાવર્ણ્યતાં વેદઃ, તથાપિ શબ્દાત્મકત્વેન પરિપૂર્ણતયા પરમાત્મનિર્વર્ણનેઽસમર્થ એવેત્યપિ વેદાતીતઃ પરમાત્મા ।

તદેવં શબ્દગમ્યત્વાભાવેઽપિ ગમ્યસ્તુ સ ભવત્યેવ, ધ્યાન-સ્વાનુ-ભવવિજ્ઞેયત્વાત્ । તમવલમ્બ્ય ય એનં જાનાતિ, સ એવ વેદ્યમ્ - વિજ્ઞેયત્વેનાભિમતં પરમતત્ત્વં જાનાતિ ।

ઇત્થં ચ વિવેચિતં વૃત્તં સેશ્વરસાઙ્ખ્યસમીક્ષયાઽદ્વૈતવેદાન્તવિચારેણ ચ । જૈનનયેનાપિ પ્રસ્તુતઃ પદ્યાર્થઃ સઙ્ગતિમઙ્ગતિ । યતસ્તન્નયેન પ્રત્યે-કોઽપિ ચેતનો દ્વિવિધાવસ્થઃ, તત્ત્વેન - નિશ્ચય-દૃષ્ટ્યાઽઽત્માઽધ્યક્ષઃ સાક્ષીરૂપઃ, કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વકલાવિકલઃ, શબ્દેનાગમ્યશ્ચ । વ્યવહારનયેન તુ સ એવાત્મા કર્મસમ્બન્ધસમ્પ્રાપ્તશબલભાવો નાનારૂપધરશ્ચ । અદ્વૈત-પરબ્રહ્મણો જીવભેદસ્ય ચ યઃ સમ્બન્ધઃ, તત્ર યોઽભિપ્રાયો વેદાન્તિનઃ, સ એવ જૈનનયેન પ્રત્યેકસ્વતન્ત્રચેતનસ્ય નિશ્ચયવ્યવહારાભિમતે સ્વરૂપ-સમ્બન્ધેઽપિ વિદ્યતે ।

છે. જ્યારે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ તે આત્માને કર્મના સમ્બન્ધથી શબ્દલ તેમજ નાનારૂપધારી માને છે. અદ્વૈત પરબ્રહ્મ અને જીવભેદ એ બેના સમ્બન્ધનો જે ખુલાસો વેદાન્ત કરે છે તે જ ખુલાસો જૈનદૃષ્ટિએ પ્રત્યેક સ્વતન્ત્ર ચેતનના તાત્વિક અને વ્યાવહારિક સ્વરૂપના સમ્બન્ધ વિષે છે.

ઋગ્વેદ મણ્ડલ ૧ સૂક્ત ૧૬૪ ના મન્ત્ર ૨૦ માં જાણે સેશ્વર સાંખ્યનું બીજ હોય તેવી રીતે એક જ વૃક્ષ ઉપર રહેલ બે પંખીઓનું વિશ્વમાં રહેલ જીવાત્મા અને પરમાત્મા સાથે રૂપક કરી વર્ણન

ઋગ્વેદ આઘમણ્ડલે સાગરારિસૂર્યપ્રમિતે સૂક્તે રાવણાક્ષસંખ્યે મન્ત્રે સેશ્વરસાંખ્યવીજસંકાશં રૂપકમેકં વ્યાખ્યાતમ્, યથૈકસ્મિન્નેવ વૃક્ષે દ્વૌ પક્ષિણૌ, તત્રૈકો વિશ્વવર્તી જીવાત્મા, અપરસ્તુ પરમાત્મા । ઉભયોરપિ સમાનઃ સ્વભાવઃ, દ્વયોશ્ચ સહચરમિત્રભાવઃ । તયોરેકો જીવાત્મસંજ્ઞિતઃ સ્વાદુ કર્મફલમાસ્વાદયતિ । દ્વિતીયસ્તુ તદાસ્વાદમન્ત-રેણૈવ પ્રકાશતે ।

અગ્રેતનેડપિ મન્ત્રદ્વયે પ્રોક્તમેવ રૂપકં વિસ્તૃતતયોપલભ્યતે । તયોઃ પ્રકારાન્તરેણ જીવાત્માનો વ્યાવર્ણિતાઃ । રૂપકમિદમત્યન્તમનુરૂપં મનોહરં ચ । અત એવાનેકવર્ષસહસ્રાન્તરમપિ નાસ્ય વિસ્મૃતિઃ, અપિ તુ તત્ત્વ-જ્ઞાનવિકાસસ્પર્ધૈવાર્થવિકાસભાજનત્વમેવાભવત્ ।

ઇદમેવ ઋગ્વેદમન્ત્રત્રિતયમથર્વવેદેડપિ નવમકાણ્ડે નવમસૂક્તેડપ્યુ-પલભ્યતે । મુણ્ડકોપનિષદિ તૃતીયમુણ્ડક આઘખણ્ડે પક્ષિદ્વયરૂપક-મન્ત્રસ્તુ સ એવ, કિન્ત્વનન્તરમન્ત્રેડયમાશયઃ પ્રકટીકૃતઃ - વૃક્ષસ્ત્વેક કરવામાં આવ્યું છે. બે સમાન સ્વભાવનાં સહચારી મિત્ર જેવાં પંખીઓ એક જ વૃક્ષને આશ્રિત રહેલાં છે. તેમાંથી એક-જીવાત્મા સ્વાદુ ફલ (કર્મફલ) ને ચાખે છે, જ્યારે બીજું પંખી-પરમાત્મા એવું ફલ ચાખ્યા સિવાય જ પ્રકાશે છે. આ પછીના જ બે આગલા મન્ત્રોમાં પણ વૃક્ષ અને પંખીઓનું રૂપક વિસ્તારી સહેજ ભંગીભેદથી પુનઃ જીવાત્માઓનું વર્ણન કરેલું છે. આ રૂપક એટલું બધું સચોટ અને આકર્ષક છે કે તે રચાયાને હજારો વર્ષ વીતી ગયાં, છતાં તે ચિંતકો અને સામાન્ય લોકોના વિચારપ્રદેશમાંથી ખસવાને બદલે તત્ત્વજ્ઞાનના વિકાસની સાથે અર્થથી વિકસતું ગયું. અથર્વવેદના કાણ્ડ ૯ સૂક્ત ૯ માં એ જ ઋગ્વેદના ત્રણ મન્ત્રો છે. જ્યારે મુણ્ડક ઉપનિષદ મું ૦ ૩ ખં ૧ માં બે પક્ષીના રૂપકનો મન્ત્ર તો એ જ છે, પણ ત્યાર બાદ બીજા મન્ત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે વૃક્ષ એક

એવ, તથાડપિ તત્ર લુબ્ધતામુપયાતઃ પુરુષો દૈન્યાનુભાવેન મોહમનુપ્રાપ્તઃ સન્ હર્ષવિષાદાવનુભવતિ । તથાપિ સ લુબ્ધઃ પુરુષો યદા સમાનવૃક્ષારૂઢમન્યં સમર્થમલુબ્ધં નિર્મોહં પુરુષં પશ્યતિ, તદા સ્વયમપિ નિર્મોહીભવતિ ।

એકવૃક્ષાશ્રિતપતત્રિદ્વયરૂપકેણ ઋગ્વેદેડથર્વવેદે વા યોડર્થો વિવક્ષિતઃ, સ એવ મુણ્ડકકૃતા મન્ત્રાન્તરે સ્ફુટીકૃત ઇતિ પ્રતિભાસતે, તથા ચ - યઃ પુરુષો વૃક્ષે લુબ્ધઃ સ મોહેન દુઃખીભવતિ, દ્વિતીયસ્તુ પુરુષઃ સમર્થતયાડલુબ્ધઃ, યદર્શનેન લુબ્ધસ્યાપિ નિર્મોહતોપજાયત ઇત્યર્થતો મુણ્ડકોપનિષદિ ।

શ્વેતાશ્વતરે તુર્યાધ્યયનેડપિ મુણ્ડકમન્ત્રદ્વિતયગ્રહણપુરસ્સરં જીવાત્મ-પરમાત્માનોઃ સ્વરૂપં પરસ્પરસમ્બન્ધશ્ચ વ્યાવર્ણિતૌ, ઇદં ચ નવીનમપિ મનોહરં રૂપકં યોજિતમ્ । યત્ર બદ્ધમુક્તલક્ષણં પુરુષદ્વયં વ્યાખ્યાતમ્ । તત્રૈવાજરૂપકેણેદં સૂચિતમ્ - એકોડજઃ = બદ્ધજીવો ભોગાભિમુખ-જ છતાં તેમાં લુબ્ધ થએલો પુરુષ દીનતાને લીધે મોહ પામતો હર્ષ-વિષાદ અનુભવે છે. પણ તે લુબ્ધ પુરુષ જ્યારે તે જ વૃક્ષ ઉપર રહેલ બીજા સમર્થ-અલુબ્ધ અને નિર્મોહ પુરુષનું દર્શન કરે છે ત્યારે તે પોતે પણ નિર્મોહ બને છે. એક જ વૃક્ષને આશ્રિત બે પક્ષીઓના રૂપક દ્વારા ઋગ્વેદ કે અથર્વવેદમાં જે અર્થ વિવક્ષિત હતો તેને જ મુણ્ડકકારે બીજા મન્ત્રમાં સ્પષ્ટ કર્યો લાગે છે. કેમ કે તે કહે છે કે જે પુરુષ વૃક્ષમાં લુબ્ધ છે તે મોહથી દુઃખી થાય છે, અને બીજો પુરુષ સમર્થ હોઈ તેમાં લુબ્ધ નથી, તેથી લુબ્ધને અલુબ્ધના સ્વરૂપનું દર્શન થતાં જ તે પણ નિર્મોહ બને છે. શ્વેતાશ્વતરમાં (અ.૪) મુણ્ડકના એ બે મન્ત્રો લઈ જીવાત્મા અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું તેમ જ પારસ્પરિક સમ્બન્ધનું વર્ણન તો કર્યું જ છે. પણ વધારામાં તેણે એક નવું આકર્ષક રૂપક યોજી બદ્ધ અને મુક્ત એવા બે પુરુષોનું વર્ણન કર્યું છે. તેણે અજ-બકરાનું રૂપક કરી કહ્યું છે કે એક અજ-

પ્રકૃતિરૂપામજાં સ્નિહ્યન્ દુઃખિતો ભવતિ, દ્વિતીયસ્ત્વજઃ = મુક્તજીવો ભોગપરાઙ્મુખામજાં ત્યજતિ ।

ઇત્થં ચ ઋગ્વેદાદારભ્ય આ શ્વેતાશ્વતરં નિદર્શિતાનાં રૂપકાણામિદં નિષ્કર્ષો યત્ પ્રકૃતિ-બદ્ધપુરુષ-મુક્તપુરુષ-પરમાત્માત્મકં તત્ત્વ-ચતુષ્ટયમ્ વિચારપ્રદેશે સ્થિરીભૂતમ્, એતદેવ સેશ્વરસાઙ્ખ્યસ્ય સાઙ્ખ્યયોગસ્ય વા ભૂમિકેતિ ।

પ્રસ્તુતપદ્યે તદેવ વસ્તુતત્ત્વં પ્રાચ્યરૂપકપરિહારેણેષત્પરાવર્ત્તપૂર્વકં સૂરિભિઃ સંવર્ણિતમ્ । તેર્હિં બદ્ધમુક્તપુરુષદ્વયમધ્યાદ્ બદ્ધમાત્રોઽજત્વેન પ્રોક્તઃ । મુક્તસ્યાજરૂપકં પરમાત્મનઃ પક્ષિરૂપકતાં ચોત્સૃજ્ય પરમાત્મા સૃષ્ટિજીવાત્મનોરધ્યક્ષ ઇત્યુદિતમ્, યોસ્યાધ્યક્ષમકલં સર્વધાન્યં વેદાતીતં વેદ વેદ્યં સ વેદ- ઇત્યુક્તેઃ । એતદેવ પ્રતિશબ્દસઙ્કાશં ઋગ્વેદમન્ત્રસ્ય, તથોક્તં નાસદીયસૂક્તાન્તર્ગતે સપ્તમમન્ત્રે- યોઽસ્યાધ્યક્ષઃ પરમે વ્યોમન્ બદ્ધ જીવ ભોગાભિમુજ પ્રકૃતિરપ અજ ઉપર પ્રીતિ કરતો હોઈ દુઃખ પામે છે, જ્યારે બીજો અજ-મુક્ત જીવ ભોગપરાઙ્મુજ અજાને ત્યજ દે છે. આ રીતે ઋગ્વેદથી શ્વેતાશ્વતર સુધીના રૂપકો દ્વારા થએલું વર્ણન એટલું સૂચવે છે કે પ્રકૃતિ, બદ્ધપુરુષ, મુક્તપુરુષ અને પરમાત્મા એ ચાર તત્ત્વો વિચારપ્રદેશમાં સ્થિર થઈ ગયાં છે કે જે સેશ્વરસાંખ્ય આ સાંખ્યયોગની ભૂમિકારૂપ છે.

પ્રસ્તુત પદ્યમાં એ જ વસ્તુ જુના રૂપકો છોડી સહેજ ફેરફાર સાથે બીજી રીતે વર્ણવી છે. તે બદ્ધ અને મુક્ત બે પુરુષોમાંથી માત્ર બદ્ધ પુરુષનું જ એક અજરૂપે વર્ણન કરે છે અને મુક્ત પુરુષનું અજરૂપક તથા પરમાત્માનું પક્ષીરૂપક છોડી દઈ પરમાત્માને સૃષ્ટિ અને જીવાત્માના અધ્યક્ષ તરીકે ‘યોઽસ્યાધ્યક્ષં અકલં સર્વધાન્યં વેદાતીતં વેદ વેદ્યં સ વેદ ।’ એમ કહી વર્ણવે છે. એમના એ કથનમાં ઋગ્વેદમાંના નાસદીયસૂક્તગત મન્ત્ર ૭ માંના ‘યોઽસ્યાધ્યક્ષઃ પરમે વ્યોમન્ સો અઙ્ગ

સો અઙ્ગ વેદ યદિ વા ન વેદ- ઇતિ ।

ઇદમેવ વૈદિકમૌપનિષદં રૂપકં વિશિષ્ટમનીષોન્મેષેણ પ્રતિપાદિત- માનન્દઘનાચ્ચેન જૈનમહર્ષિણા રાષ્ટ્રભાષાયામ્, યથા - વૃક્ષ એકસ્મિન્ વિહઙ્ગદ્વયં નિષણ્ણમ્, તયોરેકો ગુરુઃ, શૈક્ષોઽપરઃ । શૈક્ષઃ ફલં ગૃહીત્વા ગૃહીત્વાઽત્તિ, ગુરુસ્તુ સદાત્મારામ આત્મસન્તુષ્ટશ્ચ । આનન્દઘનેન મહર્ષિણાઽનેન રૂપકેણ જૈનપરમ્પરાસમ્મતૌ બદ્ધમુક્તજીવાવભિહિતૌ । એતદપ્યભિધાનં સાઙ્ખ્યનયાભિમત-બદ્ધમુક્તાજદ્વયવર્ણનસપ્રક્ષમેવ, વૈદિક- રૂપકાનુસારેણ જીવાત્મપરમાત્મવર્ણનસધર્મમેવ ।

ભગવદ્ગીતાયાં પદ્યમિદં વર્તતે- મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ॥૯-૧૦॥ તત્ર પરમાત્મત્વેન શ્રીકૃષ્ણોઽધ્યક્ષતયોદિતઃ, વેદ યદિ વા ન વેદ’ આ પદોનો રણકાર ગૂંજે છે.

આનંદઘનજી નામક જૈન સંતે હિંદી ભાષામાં એ વૈદિક અને ઔપનિષદ રૂપકને બહુ ખૂબીથી વર્ણવ્યું છે. તેઓશ્રી કહે છે, કે એક વૃક્ષ ઉપર બે પંખી બેઠેલા છે. તેમાં એક ગુરુ અને બીજું ચેલો છે. ચેલો ફળ ચૂંટીચૂંટીને ખાય છે, પણ ગુરુ તો સદા મસ્ત હોઈ સદા આત્મતુષ્ટ છે. આનંદઘનજીએ આ રૂપક દ્વારા જૈન પરમ્પરાસમ્મત બદ્ધ અને મુક્ત જીવનું વર્ણન કર્યું છે, તે સાંખ્યપરમ્પરાસમ્મત બદ્ધ અને મુક્ત બે અજના વર્ણન જેવું જ છે, અથવા વૈદિક રૂપક પ્રમાણે જીવાત્મા અને પરમાત્માના વર્ણન જેવું જ છે. ગીતામાં ‘મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્’ (૯-૧૦) એ પદ્યમાં પરમાત્મારૂપે કૃષ્ણને અધ્યક્ષ કહી ચરાચર સૃષ્ટિને જન્મ આપનાર તરીકે સ્ત્રીલિંગ પ્રકૃતિનો નિર્દેશ છે. સ્ત્રી જ ગર્ભ ધારણ કરે છે અને પુરુષ તો માત્ર નિમિત્ત છે - એવા વ્યાવહારિક અનુભવને સાંખ્ય-પરમ્પરા અનુસાર

૧. તરુવર એક પંખી દોડ બેઠે, એક ગુરુ એક ચેલા ।

ચેલેને જગ ચુણ ચુણ ખાયા, ગુરુ નિરંતર ખેલા ॥ પદ૦ ૧૮ ॥

નિર્દિષ્ટા ચ ચરાચરસૃષ્ટિજનનીતયા સ્ત્રીલિંગપ્રકૃતિઃ પ્રસૂતયોપન્યસ્તા ગીતાકૃતા ।

શ્વેતાશ્વતરકારસ્તુર્યાધ્યાયે તસ્યા એવ પ્રકૃત્યા સ્ત્રીલિંગાજારૂપેણ રૂપકં વિહિતવાન્ । સૂરયસ્તુ ચરાચરગર્ભધારકત્વેન પુરુષમજં વર્ણયન્તીત્યાપાતતો વિરોધઃ । તત્પરિહારો દ્વિધા સમ્ભવતિ । યથા- ગર્ભ ધત્તે-ઇત્યુક્તેઃ સૂરિભિર્ગર્ભધાનકૃત્ પુરુષો નિર્વર્ણિતઃ, ન તુ ગર્ભધારયિત્રી નારીતિ ।

અયમપરોઽત્ર સમાધાનસજ્ચરઃ, કદાચિત્ સૂરેરાશયો “વિરોધા-વહવર્ણનેન સાઙ્ખ્યપરમ્પરાતઃ પાર્થક્યમસ્તુ’ ઇત્યપિ સમ્ભવતિ । તતશ્ચ તૈરિદં સૂચિતમ્ – સાઙ્ખ્યનયેન પ્રકૃતિઃ કર્તા, પુરુષોઽકર્તા, તથાપિ ભોક્તેતિ । પરમાર્થતઃ કર્તા ભોક્તુ ચ ન વ્યધિકરણૌ ઘટાકોટિમાટીકેતે । અત પુરુષ એવ ભોક્તૃવદ્ કર્તાઽપ્યસ્તુ । સ્વકર્તૃત્વેઽયમન્યસહકારિણ-મપેક્ષતામ્, ન તત્ર કાઽપિ ક્ષતિઃ ।

યથાવત્ વ્યક્ત કરતા ગીતાકારે સ્ત્રીલિંગ- પ્રકૃતિનો પ્રસવ કરનાર તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે અને શ્વેતાશ્વતરે એ જ પ્રકૃતિનું સ્ત્રીલિંગી અજ-બકરી રૂપે રૂપકકર્યુ છે (અધ્યાય-૪). ત્યારે સૂરિજી તો ચરાચર ગર્ભના ધારક તરીકે પુરુષ અજનું વર્ણન કરે છે, એ દેખીતો વિરોધ છે. આનો પરિહાર બે રીતે સંભવે છે, એક તો એ કે સિદ્ધસેન સૂરિજી ‘ગર્ભ ધત્તે’ એ શબ્દ દ્વારા ગર્ભનું આધાન કરનાર પુરુષનું જ વર્ણન કરે છે, નહીં કે તેને ધારણ કરનાર સ્ત્રીનું. બીજું સિદ્ધસેન સૂરિજીનો આશય કદાચ આવા વિરોધાભાસી વર્ણન દ્વારા સાંખ્યપરમ્પરાથી જુદા પડી એમ સૂચવવાનો હોય કે સાંખ્યો પ્રકૃતિને કર્તા અને પુરુષને અકર્તા છતાં ભોક્તા માને છે, પણ વસ્તુતઃ કર્તા અને ભોક્તા જુદા જુદા ન હોય. તેથી પુરુષને જ ભોક્તાની જેમ કર્તા માનવો ઘટે, ભલે તે કર્તૃત્વમાં અન્ય તત્ત્વનો સહકાર લે.

સાઙ્ખ્યદર્શનં હિ પુરુષે સર્વથાઽકર્તૃત્વં પ્રતિપન્નમ્, તત્ર પ્રતિ-તિષ્ઠન્તિ ન્યાય-વૈશેષિક-જૈન-પ્રમુખદર્શનાનિ । નૈતન્માત્રમ્, વેદાન્તસ્ય પ્રત્યેકશાખા બ્રહ્મકર્તૃત્વં પ્રસાધ્ય ગૌણીકુરુતે સાઙ્ખ્યસમ્મતં પ્રકૃતિ-કર્તૃત્વમ્ । અત્રાપિ સૂરીણામિદમેવ તાત્પર્યં સમ્ભાવ્યતે, યતોઽપ્રેતનેષ્વ-પ્યનેકેષુ પદ્યેષુ પ્રભૂતેષુ પદ્યેષુ સાઙ્ખ્યનયપ્રાચીનનીતિભ્યો વૈસાદૃશ્યેનાપિ નિરૂપણમુપલભ્યતે ।

અજશબ્દસ્ય રૂઢ્યર્થશ્ચાગઃ, યૌગિકાર્થસ્ત્વજન્મા । અતિપ્રાચીનકાલેઽ-જવૃન્દેનાતિપરિચિતૈસ્તન્મધ્યકૃતનિવાસૈ ઋષિકવિભી રૂપકતયાઽજઃ પ્રયુક્ત ઇતિ સમ્ભાવ્યતે । કિન્તુ શનૈઃ શનૈઃ સ ઉપમેયભૂતેષુ દેવાત્મપરમાત્મ-પ્રભૃતીષુ યોજ્યતે સ્મ । તતશ્ચ તદર્થોઽજન્મેતિ યૌગિકો વિહિતઃ, ય ઉપનિષત્સુ ગીતાદૌ ચ સર્વત્ર – અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણઃ-પુરુષમાં સર્વથા અકર્તૃત્વ માનનાર સાંખ્યપરમ્પરાની વિરુદ્ધ ન્યાય-વૈશેષિક, જૈન આદિ ઘણી પરમ્પરાઓ છે. એટલું જ નહીં પણ વેદાન્તની દરેક શાખા બ્રહ્મનું જ કર્તૃત્વ સ્થાપી સાંખ્યસમ્મત પ્રકૃતિના કર્તૃત્વને સાવ ગૌણ કરી દે છે. એ જ ભાવ સિદ્ધસેન સૂરિજી કહેવા માંગતા હોય તેવો પણ સંભવ છે. કેમ કે આગળના પદ્યોમાં પણ ઘણે સ્થળે સિદ્ધસેન સૂરિજીએ સાંખ્યની પ્રાચીન પ્રણાલિકાઓથી જુદી રીતે પણ વર્ણન કર્યું છે.

અજ શબ્દનો રૂઢ અર્થ છે બકરો અને યૌગિક અર્થ છે અજન્મા. એમ લાગે છે કે અતિપ્રાચીન સમયમાં બકરાઓના ટોળાઓથી અતિપરિચિત અને તેની વચ્ચે રહેનાર ઋષિકવિઓએ રૂપક તરીકે અજપ્રયોગ કર્યો હશે. પણ ધીરે ધીરે તે ઉપમેય દેવ, આત્મા, પરમાત્મા આદિમાં વપરાવા લાગ્યો અને ત્યારે તેનો અર્થ અજન્મા એવો યૌગિક કરવામાં આવ્યો, જે ઉપનિષદો અને ગીતા આદિમાં સર્વત્ર ‘અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણઃ’ (૨.૨૦) ઇત્યાદિ ઉક્તિમાં દેખાય છે.

(२-२०) इत्याद्युक्तौ दृश्यते ।

प्रस्तुतपद्यपूर्वार्धेण श्वेताश्वतरस्थः - नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्षः (४-४) इत्यादिः पादोऽपि स्मृतिसञ्चरमवतरति ॥१॥ परमात्मानमेव पुनः परिज्ञापयति -

स एवैतद्विश्वमधितिष्ठत्येकस्तमेवैतं विश्वमधितिष्ठत्येकम् ।

स एवैतद्वेद यदिहास्ति वेद्यं तमेवैतद्वेद यदिहास्ति वेद्यम् ॥२॥

स एवैकः परमात्मेदं विश्वमधितिष्ठति । इदमेकं विश्वं तं परमात्मानमधितिष्ठति । स एव परमात्माऽत्रस्थं यत्किञ्चिद्वेद्यं विद्यते, तज्जानाति, यदत्र वेद्यं तत्तं परमात्मानं जानातीति श्लोकार्थः ।

तदत्रायं भावार्थः - पद्येऽस्मिन् चराचरविश्वपरमात्मनोः परस्पर-मधिष्ठातृत्वं व्यावर्णितम्, यद्वैदिकोपनिषद्गीताप्रभृतिप्रतिपादिताद्वर्णनाद् भिन्नतरम् । तथाहि- 'तस्मिन्ना तस्थुर्भुवनानि विश्वा' - इति ऋग्वेदे (१-१-६४-१३), यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधि-

प्रस्तुत पद्यं पूर्वार्धे वाच्यतां श्वेताश्वतरं 'नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्षः' (४.४) इत्यादि पादं स्मरन् थाय्ये ।

इतीथी परमात्मानो ऽ परिचय करवता कहे छे -

अर्थ :- ते ऽ अके - परमात्मा आ विश्वं अधिष्ठान करे छे. आ अके विश्व तेनुं - परमात्मानुं अधिष्ठान करे छे. ते ऽ परमात्मा अहीं जे कंई वेद्य छे तेने जाले छे. अहीं जे वेद्य छे ते तेने - परमात्माने ऽ जाले छे.

भावार्थ :- आ पद्यमां चराचर विश्व अने परमात्मा अे अनेना परस्पर अधिष्ठातृत्वं वर्णन छे, जे वैदिक, औपनिषद अने गीता आदिना वर्णनथी जुहुं पडे छे. केम के 'तस्मिन्ना तस्थुर्भुवनानि विश्वा' अे ऋग्वेदे (१.१.६४.१३) मां तथा 'यः कारणानि निखिलानि तानि

१. ख - वैकम् ।

तिष्ठत्येकः (१-३), यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः (४-१) इति श्वेताश्वतरे, गीतायां च- प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवात्ममायया (४-६) इत्यत्र परमात्मैव विश्वस्याधिष्ठानत्वेनाभिहितः, न तु विश्वमपि परमात्माधिष्ठानत्वेन ।

एवं च प्राक्तननयाद्विरुद्धनयोऽत्रावलम्बितः । तत्र तात्पर्यमिदं सम्भाव्यते - यदि तत्त्वद्वयमप्यनन्तम्, कथमेकमेवापराधार इति वक्तुं शक्यते, यद्येकमन्यस्याधारः, कथं नान्यमपि तस्येति मिथ आधा-रतैवाभ्युपगन्तुं युक्तेति ।

किञ्चागम्यानाममेयानां च तत्त्वानां वर्णनं विरोधालङ्कारेणैव सुकरमिति मत्वेयमेव रीतिर्वैदिकऋषिभ्य आरभ्या तत्त्वज्ञकवीन् सवैरप्याश्रिता ।

कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः' (१.३) 'यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः' (४.१) इत्यादि श्वेताश्वतरमां अने गीतामां 'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवात्ममायया' (गी.४.६) मात्र परमात्माने ऽ विश्वना अधिष्ठान तरीके वर्णन छे, नही के विश्वने परा परमात्माना अधिष्ठान तरीके. प्राचीन नयथी विरुद्ध देजातो नय अवलंबवा जदल दृष्टिगिंदु अे लागे छे के जे अे तत्वो अनन्त छे, तेमांथी अेकने ऽ बीजानो आधार केम कही शकाय ? जे अेक बीजानुं आधार मनाय तो बीजुं पहेलानुं आधार केम न मनाय ? तेथी अने अेक बीजाना आधार मानवा अे ऽ युक्त छे. वणी अगम्य अने अमेय तत्वोनुं वर्णन जे शक्य होय तो ते वधारे सारी रीते विरोधाभास द्वारा ऽ थई शके. अेवी विरोधाभास शैलीनो आश्रय वैदिक ऋषिओथी मांडी ठेठ सुधीनो जधा ऽ तत्वज्ञ कविओअे लीधो छे.

तेथी ऽ अहीं परमात्मा अने विश्व अने परस्परना ज्ञाता अने ज्ञेयरूपे वर्णव्या छे. परमेश्वर विश्वने जाले छे अे अे परा

अत एवात्र परमात्मविश्वयोरन्योन्यज्ञातृज्ञेयत्वमभिहितम् । परमात्मा तु विश्वं वेत्त्येव, किन्तु ज्ञेयत्वेनाभिमतं विश्वमपि स्वकुक्षिप्रविष्ट-जीवात्मत्वेन परमात्मानं जानाति, तदन्यतज्ज्ञाभावात् । अत एव गीतायामर्जुनलक्षणो जीवात्मा श्रीकृष्णात्मकं परमात्मानमाह- ज्ञाताऽपि त्वम्, ज्ञेयरूपं चरमधामापि त्वमेवेति (११-३८) । परमात्मविश्वयोर्मिथः कर्तृभावं ज्ञापयन्नाह-

स एवैतद्भुवनं सृजति विश्वरूप-

स्तमेवैतत्सृजति भुवनं विश्वरूपम् ।

न चैवेनं सृजति कश्चिन्नित्यजातं

न चासौ सृजति भुवनं नित्यजातम् ॥३॥

स एव नानारूपं परमात्मा विश्वमेतद् सृजति, इदमेव च चित्ररूपं विश्वं परमात्मानं सृजति । अपि च नित्यजातं परमात्मानं न कोऽपि सृजति, नापि परमात्मा नित्यजातं भुवनं सृजतीति प्रघट्टकार्थः ।

विश्व કે જે જ્ઞેય મનાય છે અને જેમાં જીવાત્માનો પણ સમાવેશ થાય છે તે પરમાત્માને ન જાણે તો બીજું કોણ જાણે. તેથી જ ગીતામાં અર્જુન-જીવાત્મા કૃષ્ણ-પરમાત્માને કહે છે કે જ્ઞાતા પણ તું છે અને જ્ઞેય એવું અંતિમ ધામ પણ તું જ છે - ગીતા ૧૧-૩૮. પરમાત્મા અને વિશ્વના પરસ્પર કર્તૃભાવને જણાવતા કહે છે -

अर्थ :- ते ज नानाऽप परमात्मा आ विश्वने सृजते છે અને આ જ નાનાऽप વિશ્વ તેને - પરમાત્માને સરજે છે. વળી એ નિત્યજાત પરમાત્માને કોઈ સરજતું નથી અને આ પરમાત્મા નિત્યજાત ભુવનને સરજતો નથી.

ભાવાર્થ :- આ પદ્યમાં નાનાઽપ ભુવન અને પરમાત્માને એક બીજાના સર્જકરૂપે વર્ણવ્યા છે. અને વળી ભુવન તેમ જ પરમાત્માને નિત્યજાત સદોત્પન્ન કહી કોઈ કોઈને સરજતું નથી એમ પણ કહ્યું

अयमत्र व्यासार्थः । काव्येऽस्मिन् चित्ररूपविश्वपरमात्मनोः परस्परं स्रष्टृभावो निरूपितः । तथोभयमप्येतन्नित्यजातत्वेन सदोत्पन्नमिति नान्यतरदितरं सृजतीत्यप्युदितम् । भिन्नापेक्षतयाऽऽपातविरोधोऽयं विलय-मुपयाति ।

जैनसिद्धान्ते द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकलक्षणं नयद्वितयं प्रसिद्धम्, सर्वतत्त्वानुगामि चैतत् । तदनुसारेण चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं तत्त्वं स्वभावाव्ययत्वेन शश्वदनुत्पन्नं च भवतीति न कोऽपि कञ्चित् सृजति । यदा तु तदेव तत्त्वं स्वस्वरूपेण नित्यमप्यवस्थाभेदमनुभवति, स चावस्थाभेदो मिथः संयोगमपेक्षत इति चेतनाचेतनं तत्त्वं परस्परं कर्तृभावमपि भजते ।

साङ्ख्ययोगसमीक्षया वेदान्तविलोकनेनापि नैतदसङ्गतम् । परमेश्वरश्चित्रजगत्स्रष्टेति तु - अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् (४-९)

છે. આ દેખીતા વિરોધનો પરિહાર દષ્ટિભેદથી થઈ જાય છે. જૈનપરમ્પરામાં દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બે દષ્ટિઓ પ્રસિદ્ધ છે અને તે સર્વ તત્ત્વને લાગૂ પડે છે. તે અનુસાર એમ કહી શકાય કે ચેતન કે અચેતન દરેક તત્ત્વ પોતાના મૂલસ્વરૂપે શાશ્વત અને અનુત્પન્ન હોઈ તેમાંથી કોઈ એક બીજાને સરજતું નથી. જ્યારે તે જ દરેક તત્ત્વ સ્વસ્વરૂપે નિત્ય છતાં અવસ્થાભેદ અનુભવે છે, અને તે અવસ્થાભેદ પરસ્પરના સંયોગને આભારી હોવાથી બન્ને ચેતન-અચેતન તત્ત્વ એક બીજાનું સર્જન પણ કરે છે.

सांख्य-योग के वेदान्तनी दृष्टिसे પણ કવિનું વર્ણન અસંગત નથી. પરમेश्वर નાનાઽપ વિશ્વને સરજે છે એ મન્તવ્ય તો ‘અસ્માન્માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્’ એ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ છે. ‘અને પ્રભુ

इति श्वेताश्वतरोक्त्या प्रकटमेव । गीतायाम् - न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते- इति वचसा परमात्मनोऽकर्तृभावोऽपि स्फुट एव ।

किञ्च नानारूपं विश्वं परमेश्वरमूलकमिति यथासौ तत्कर्तृत्वेन व्यपदिश्यते, तथैव परमात्मसम्बद्धानि नानारूपाण्यपि प्राकृतमायिकान्यतरत्वेनाभिमतस्य विश्वस्य कार्याणीत्येतदपि तद्विधात् । न च प्रकृतिमात्रमपि तु चेतनपरमात्माऽपि नित्यजाततया सदातनत्वेन नान्यतरदितरं सृजतीत्यपि व्यपदिश्यते । इत्थं च सर्जनमसर्जनं वाऽपि सर्वमापेक्षिकं मायिकं वेत्यन्ततोऽगम्यतैव तत्त्वस्येति सूरिभिः संसूचितम् । तथापि तज्ज्ञाने यत्नो विधेय अन्यथाऽगम्यत्वेऽप्यनुभवगम्यत्वात्, विश्वेऽपि विश्वे तस्यैव ज्ञातव्यत्वाच्चेत्याह-

लोकं कर्तृत्वं आदि कश्चुं सरजतो नथी, स्वभाव ए स्वयमेव प्रवर्त
छे' अं गीतावचनमां परमात्मानुं असर्जकपणुं पण स्पष्ट छे. वणी
नानाऽप विश्व परमेश्वरने आभारी होवाथी जेम ते तेनो सर्जक
कहेवाय तेम परमेश्वरना नानाऽपो पण प्राकृत के मायिक नानाऽप
विश्वने आभारी होवाथी विश्वने पण तेनुं सर्जक कही शकाय. अने
मात्र प्रकृति ए नही पण येतन परमात्मा सुद्धां नित्यजात =
सदातन होवाथी ज्ञेमांथी कोई अन्यने सरजतुं नथी अेम कही
शकाय. सर्जन-असर्जन अं जधुं आपेक्षिक किंवा मायिक छे अेम
कही कवि छेवटे तो तत्त्वनी अगम्यता ए सूयवे छे.

आम छतां पण तेमने जणवानो प्रयत्न करवो जेईअे कारण
के बीजु रीते अगम्य होवा छतां पण ते अनुभव गम्य तो छे ए.

वणी, समग्र विश्वमां जणवा योग्य कोई होय तो अं पण ते
ए छे, अं कहे छे-

एकायनशंतात्मानमेकं विश्वात्मानममृतं जायमानम् ।

यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति यस्तं च वेद किमृचा करिष्यति ॥४॥

एकाश्रयरूपं शतात्मकम्, एकं च विश्वात्मकम्, अमृतं जाय-
मानमेवम्भूतं परमात्मानं यो नावगच्छति स ऋचा किं करिष्यति ?
यश्चेत्थम्भूतं परमात्मानं जानाति सोऽपि ऋचा किं करिष्यतीति
श्लोकार्थः ।

विस्तरार्थस्त्वेवम् - पद्येऽत्र परमात्मनः परस्परविरुद्धान्यनेक
स्वरूपयुगलानि निरूपितानि । परमेश्वर एकायन इत्युक्त्या सूरिभिरसावेव
सर्वेषामेक एवाधार इति प्रमाणितम् । तथायमेव शतात्मेति वचसा-
ऽनेकाधारोऽसावित्यपि सूचितम् । परमात्मैकः, स एव नानारूपोऽपि ।
स एवामरः, जन्मभागपि । आपातविरुद्धानीमानि वचांसि वस्तुतस्तु
सर्वशक्तिसम्पन्नस्य परमात्मनोऽलौकिकतामेव ज्ञापयन्ति । वेदेषूपनिषत्सु

अर्थ :- अेक आश्रयऽप अने शतात्मऽप तथा अेक अने
विश्वात्मऽप तेम ए अमृत अने एवम लेनार अेवा तेने -
परमात्माने जे नथी जणतो ते ऋचाथी शुं करवानो हतो अने
जे ते परमात्माने जणो छे ते पण ऋचाथी शुं करवानो छे ?

भावार्थ :- आ पधमां परमात्माना परस्परविरुद्ध अेवां अनेक
स्वऽपद्धंद्रो वर्णव्या छे. कवि परमात्माने अेकायन कही सर्वना
अेकमात्र आधार तरीके वर्णवे छे, ज्यारे साथे ए तेने शतात्मा कही
अनेक आधारऽपे पण सूयवे छे. ते परमात्माने अेक कहे छे अने
वणी नानाऽप कहे छे. इरी ते परमात्माने अमर कहे छे अने वणी
एवम लेनार पण कहे छे. आ कथनो विरुद्ध जेवां देजाय छे, पण
वस्तुतः ते सर्वशक्तिसम्पन्न परमात्मानी अलौकिकता ए सूयवे छे.

१. क - ०शतवत्मानमेकम् । ग - शवत्मनिमेकम् । २. क-ख - 'न' इति
नास्ति । ३. क.ख - ०स्तं न वेद ।

गीतायां च सर्वत्रैतादृग् विरोधगर्भितं प्रतिपादनमुपलभ्यते, यत् सूरी-
भिरनुसृतम् ।

किन्तु वास्तवी प्रतिभा तु सूरीणां प्रकटीभवत्युत्तरार्धे । स्मर्तव्यमत्र
पूर्वं श्वेताश्वतरपद्यमिदम्— ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन् देवा अधिविश्वे
निषेदुः । यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते
(४-८) - इति । अत्र हि ऋचां महत्त्वमुपयोगित्वं च स्वीकृत्यैतावदेव
प्रोक्तं यत् - यः परमात्मानं न जानाति तं प्रति निष्फला वेदाः -
ऋचः । यः परमात्मानं जानाति स समाहितात्मा भवतीति । किन्त्वत्र
सूरयस्तर्कशक्त्यातिक्रम्य श्वेताश्वतरं युक्तिसुलभं विकल्पद्वयमवलम्ब्य
ऋग्मन्त्राणामपार्थक्यमाविष्कुर्वते स्म ।

अयमत्राशयः - श्राद्धा हि ऋचो वेदाश्च सर्वस्वमिति सम्प्रधार्य
तान् पठन्ति, तदेकाध्यवसिताश्च भवन्ति, किन्तु चेन्न परमार्थदृष्ट्या
आवां वर्णनो शुं वेदो, शुं उपनिषदो के शुं गीता ज्यां देवो त्यां
सर्वत्र मणे छे. कविणे पण तेनुं अनुसरण कर्युं छे.

परंतु कविनी प्रतिभानी जरी जूनी तो आ पधना उत्तरार्धमां
व्यक्त थाय छे. श्वेताश्वतर 'ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन् देवा अधिविश्वे
निषेदुः । यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते (४-८)'
आ पध द्वारा ऋचाओनी महत्ता अने उपयोगिता स्वीकारीने अटलुं
ज कहे छे के परमात्माने जे नथी जणतो तेने वास्ते ऋचाओ =
वेदो नकामा छे अने जे परमात्माने जणो छे ते शान्त-समाहित अने
छे. परन्तु सूरीणे श्वेताश्वतरथी तार्किक दृष्टिणे आगण वधी
तर्कसुलभ अन्ने विकल्पोने अवलम्बी ऋग्मंत्रोनुं निरर्थकत्व सूचवे छे.
तेनुं वक्तव्य अे छे के श्रद्धाणुं लोको ऋचाओ अने वेदोने सर्वस्व
मानी तेनो पाठ करे छे अने तेनी आसपास चकरावो मारे छे. पण
जे जरा ज्ञेय अेवा परमात्माने जणयो न होय तो वेदमंत्रो शा

ज्ञेयः परमात्मा विज्ञाता तदा वेदमन्त्रैः किम् ? तदज्ञानेऽपि वेदपाठस्य
साफल्यमित्यभ्युपगम्यमाने शुकादिभिरतिप्रसङ्गापत्तेः । चेच्च विज्ञात
एव परमात्मा तदोपलब्ध एव वेदमन्त्रसारः, इत्येवमपि निरर्थका एव
वेदाः । श्वेताश्वतरग्रन्थः परमात्मविज्ञानविरह एव वेदपाठव्यर्थतामुरी-
कुरुते, सूरयस्तु तज्ज्ञानाज्ञानोभयेऽपि वेदपाठो निरर्थक इति कक्षी-
कुर्वन्ति । इतश्च वेदानां वैफल्यमित्याह-

सर्वद्वारा निभृता मृत्युपाशैः स्वयम्प्रभानेकसहस्रपर्वा ।

यस्यां वेदाः शेरते यज्ञगर्भाः सैषा गुहा गूहते सर्वमेतत् ॥५॥

यदन्तर्यज्ञलक्षिणो वेदा शेरते, ईदशी मृत्युपाशैर्व्याप्ता, सर्वतोद्वारा,
स्वयम्प्रकाशा, नैकसहस्रपर्वमण्डिता - एवम्भूतेयं गुहेतत् सर्वमावृणोति ।

उक्तः सङ्क्षेपेणार्थः, विस्तरार्थस्त्वयम् - सूरीभिरत्राविद्या माया
वा प्ररूपितेति प्रतिभासते । साङ्ख्यनयेनौपनिषत्परम्परानुसारेण वा
कामना ? अेवो पाठ तो पोपट पण करे. अने जे परमात्मानुं ज्ञान
थरुं तो पछी वेदमंत्रोने सार मणी ज गयो, अेटले पण ते नकामा
ज छे. श्वेताश्वतर परमात्माना ज्ञानना अभावमां ज वेदपाठना
महत्वनो धनकार करे छे. ज्यारे सूरीणे परमात्माना अज्ञान अने
ज्ञान अन्नेमां वेदपाठना महत्वनो धनकार करे छे. वेदो निष्फल छे,
तेनुं जीवुं कारण पण आपे छे -

अर्थ :- जेनी अन्दर यज्ञलक्षी वेदो शयन करे छे अेवी
मृत्युपाशथी व्यापेती सर्वद्वारवाणी, स्वयंप्रकाशवाणी, अनेक हजार
पर्वावाणी अेवी आ गुहा आ सर्वने टांके छे.

भावार्थ :- आ पधमां कविणे गुहाइपे अविद्या के मायां
वर्णन करेलुं लागे छे. सांख्य अने औपनिषद परम्परा प्रमाणे
प्रकृति, बुद्धि, अविद्या के माया अे ज सर्व प्रपञ्चने आवरे छे, केम

१. क - ०द्वाराणि भृता । २. ख.ग. - ०भृतमृत्यु० । ३. ख - ०स्या ।

प्रकृतिर्बुद्धिरविद्या माया वा, सैव सर्वप्रपञ्चनिगूहननिपुणा, यतः कृत्स्नमपि जगत्तेनैव हेतुनाऽऽवृतं वर्तते, अत एतत् सर्वजगतो लीनावस्थास्पदत्वेन गुहातुल्यम् ।

साङ्ख्यवेदान्तनयद्वयानुसारेणात्मज्ञान एव परमः पुरुषार्थः । यज्ञादिकर्माणि तु भवनिबन्धनतयाऽविद्यारूपाणि । अत एव यज्ञाद्युपयोगिनो वेदा अप्यविद्याकुक्षिप्रविष्टानीति सूरिभिरविद्याशायितया वेदा विशेषिताः ।

तथाऽत्र तैरविद्या व्यावर्णिता यथा लौकिकगुहातोऽस्या वैधर्म्यं लक्ष्यते । पर्वतीयगुहाया एकं द्वारं भवति । अधिकभावेऽपि वा द्व एव द्वारे भवतः । अविद्यायास्तु सर्वत एव द्वाराणि । पर्वतीयगुहा भयाद्रक्षति, ध्यानधामत्वेन निवारयति च मरणम् । अविद्या तु मृत्युपाशैः परिव्याप्ता । नात्र रक्षणममृतत्वं वा ।

किञ्च पर्वतीयगुहाऽन्धतमसनिभृततयाऽपेक्षते प्रदीपादिप्रभाम्, के आभुं जगत अं मूढ कारण्णी ज आवराभेजुं छे. तेथी ते सर्व जगतने लीन थवानुं स्थान होई गुहा तुल्य छे.

सांध्य अने वेदान्तनी दृष्टिअे आत्मज्ञान अं ज मुख्य पुरुषार्थ छे अने यज्ञयागादि कर्मो ते भवहेतु होवाथी अविद्याइप छे. अने तेथी ज यज्ञ-यागादिमां उपयोगी वेदो ते पण अविद्यानी कोटिमां पऽता होई कविअे वेदोने अविद्यामां शयन करनार क्हा छे.

कविअे अविद्याने जे रीते वर्णवी छे ते तेनुं लौकिक गुहाथी विलक्षणत्व सूचये छे. पर्वतमांनी गुहाने अंक अने जहु तो जे द्वार होय छे, ज्यारे अविद्याने सर्व कांई द्वार ज छे. पर्वतीय गुहा भयथी रक्षण आपे छे अगार ध्याननुं स्थान होई मृत्युने निवाटे छे, ज्यारे अविद्या मृत्युना अनेक पाशोथी व्याप्त छे. तेमां रक्षण के अमृतत्व जेजुं कशुं ज नथी. पर्वतीय गुहा अन्धकारभय होई दीपादि

अविद्या तु सत्त्वगुणानुभावेन स्वयम्प्रकाशा, अत एव द्रष्टुमपि दुःशक्या । पर्वतीयगुहाया यावन्तोऽप्यंशा भवेयुः, ते परिमिता एव सम्भवन्ति । अविद्यायां तु सहस्रशो लक्षशो वा ग्रन्थयो भवन्ति, येभ्य आविर्भवन्ति रागादिवासनात्मकाः शाखाः प्रशाखाश्च । अपि च पर्वतीयगुहा परिमितान्येव वस्तून्यावृणुते, अविद्यया त्वावृतं विश्वमप्येतद्विश्वम्, कृत्स्नजगत्प्रभवप्रलयास्पदत्वादविद्यायाः । किञ्च पर्वतीयगुहायां वेदानां स्थानमेव नास्ति, यज्ञपक्षपातिनां तु निखिलानामपि वेदानां वासनापोषकत्वेनाविद्यायामेव पर्यवसानमिति । अथ विरोधालङ्कारेण परमात्मानं संस्तुवन्नाह—

भावोऽभावो निःस्वतत्त्वः(सतत्त्वो)

निरञ्जनो (रञ्जनो) यः प्रकारः ।

प्रकाशनी अपेक्षा राणे छे, ज्यारे अविद्या सत्त्वगुणने लीधे स्वयंप्रकाश होई सौने आंजु नांजे छे. पर्वतीय गुहामां गमे तेदला जएडो के भागो होय छतां ते परिमित ज होवाना, ज्यारे अविद्यामां हजारो अने लाजो पर्वा-ग्रन्थिओ होय छे जेमांथी वासना अने रागद्वेष आदिनी अनेक शाखा प्रशाखाओ कूटे छे. पर्वतीय गुहा गएया गांठ्याने ज आवटे छे, ज्यारे अविद्या तो समग्र विश्वने आवटे छे. केम के आजा जगतनुं प्रभव अने प्रलय स्थान अं ज छे. पर्वतीय गुहामां वेदोनुं स्थान ज नथी, ज्यारे यज्ञसमर्थक जधा ज वेदो वासनापोषक होई अंते अविद्यामां ज पर्यवसान पामे छे. हवे विरोध अलंकारथी परमात्मानी स्तुति करता कहे छे -

अर्थ :- जे प्रकार भावइप छे अने अभावइप छे, स्वतत्त्वरहित छे अने सतत्त्व छे, निरञ्जन छे अने रञ्जन छे, गुणात्मक छे अने निर्गुण छे, प्रभावरहित छे अने विश्वनी

गुणात्मको निर्गुणो निष्प्रभावो

विश्वेश्वरः सर्वमयो न सर्वः॥६॥

यः प्रकारो भावरूपोऽभावरूपश्च, स्वतत्त्वविकलः सतत्त्वश्च, निरञ्जनो रञ्जनश्च, गुणात्मको निर्गुणश्च, प्रभावहीनो जगदीशश्च, सर्वमयो न सर्वश्चास्तीति गद्यम्।

उपनिषत्सु यदुपलभ्यते - तदेजति तन्नैजति तदूरे तद्वन्तिके। तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः - इतीशावास्योपनिषदि अणोरणीयान् महतो महीयान् - इति कठोपनिषदि॥१९-२-२॥ इत्यादि यथा परमात्मनो विरोधमयं वर्णनम्, यथा च गीतायाम् - - सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्। असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च - इत्यादि विरोधावहं निरूपणमुपलभ्यते, तद्वदेव सूरी-भिरपि परमात्मानमलौकिकरीत्या सूचयितुं विरोधालङ्कारः प्रयुक्तः, योऽपेक्षाभेदेन घटाकोटीमाटीकते।

परमात्मा भावरूपः, एकपारमार्थिकतत्त्वरूपत्वात्। स एवाभाव-
ईश्वर-प्रभु छे, सर्वमय छे अने सर्व नथी.

भावार्थ :- उपनिषदोमां 'तदेजति तन्नैजति तदूरे तद्वन्तिके। तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः। (ईशा०५)', 'अणोरणीयान्महतो महीयान्। (कठ०१, अ०२, व०२, श्लो०)' इत्यादि जेम परमात्मानुं विरोधाभासी वर्णन छे अने जेम गीतामां 'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्। असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च॥ (१३.१४)' इत्यादि विरोधाभासी वर्णन छे तेम कविअे अहीं परमात्माने अेक अलौकिक प्रकाटे सूयववा विरोधाभासी वर्णन कर्युं छे, जे अपेक्षा अने दृष्टिभेदथी घटमान छे. भावइप अेटला माटे के ते अेक पारमार्थिक तत्व छे,

रूपोऽपि, सर्वसांसारिकभावातीतत्वात्, इतस्तु निःस्वतत्त्वम्, तत्त्व-तत्त्वस्य सर्वगम्यत्वाभावात्, तथापि पारमार्थिकस्वरूपवान्, अगम्यत्वेऽ-प्यभावाभावात्। तथा निरञ्जनः, मलनिर्मुक्तत्वात्। एवमपि रञ्जनः, तत्त्वज्ञादीनां मनोरञ्जनकृत्त्वात्। किञ्चासौ सर्वसहजगुणमूर्तिः, तथापि प्राकृतगुणविरहितः। भयप्रदप्रभावशून्यः, अत एव विश्वप्रभुः। सर्वमयः सर्वगत्वात्। इत्थमप्येक एवेति न बहुत्वगर्भं सर्वत्वम्। किञ्च-

सृष्ट्वा सृष्ट्वा स्वयमेवोपभुङ्क्ते

सर्वश्चायं भूतसर्गो यतश्च।

न चास्यान्यत्कारणं सर्गसिद्धौ न

चात्मानं सृजते नापि चान्यान्॥७॥

यत इयं सर्वभूतसृष्टिः प्रवृत्ता, यः स्वयमेव सृष्ट्वा सृष्ट्वा

अभावइप अेटला माटे के ते सर्व सांसारिकभावोथी पर छे, निःस्वतत्व अेटला माटे के तेनुं स्वतत्व सर्वगम्य नथी अने छतांय ते वस्तुतः स्वइप घरावे छे कारण के ते अगम्य होवा छतां पण तेमनो अभाव नथी. ते मलथी मुक्त होई निरञ्जन छे अने छतांय ते तत्वज्ञो अने ध्यानीअोनुं रञ्जन पण करे छे. ते सर्व स्वाभाविक गुणोनी मूर्ति छे पण प्राकृत गुणोथी रहित छे. ते भयप्रद प्रभावथी मुक्त छे अने तेथी ज विश्वनो प्रभु छे. ते सर्वव्यापी होई सर्वमय छे अने छतांय ते अेक ज होवाथी जहुत्वगर्भित सर्व नथी. वणी,

अर्थ :- जेनाथी आ सर्वभूत सृष्टि प्रवृत्त छे ते पोते ज सर्जन करी करीने तेनो उपभोग करे छे. अने सृष्टिनी रचना करवामां जीजुं कोई सहकारी कारण नथी. वणी ते पोताने के जीजाने के अन्यने सरजतो नथी.

भावार्थ :- अहीं कविअे परमात्माने भूतसर्गना कर्ता अने

तामुपभुङ्क्ते। न च सृष्टिसर्जनेऽन्यत् किमपि सहकारि कारणं नास्ति। नाप्यन्यमात्मानं वाप्ययं सृजति।

उक्तो लेशार्थः, व्यासार्थस्त्वभिधीयते - परमात्माऽत्र भूतसर्गस्य कर्तृत्वेनोपभोक्तृतया चोपन्यस्तः, किन्तु लौकिककर्तृभोक्त्रोर्विलक्षणरूपेण। यदि कोऽपि लौकिकः कर्ता किमपि सृजति, तत्र तस्य सहकारिकारणापेक्षाऽवश्यं भवति। परमात्मा तु सर्गसिद्धौ नान्यत् किमपि कारणमपेक्षते। वस्तुतस्तु नायमात्मानं सृजते नाप्यन्यम्। एवमशेषोऽप्ययं विरोधोऽपेक्षाभेदेन समाधेयः।

पद्येऽस्मिन्खिलेऽपि - न तस्य कार्यं कारणं च विद्यते - इत्यादि श्वेताश्वतरमन्त्रसारो भाष्यायमाणतया विद्यते। इदं चाद्भुततरं परमात्मन इत्याह-

निरिन्द्रियश्चक्षुषां वेत्ति शब्दान्

श्रोत्रेण रूपं जिघ्रति जिह्वया च।

उपभोक्ता तरीके वर्णवेल છે પણ લૌકિક કર્તા અને ભોક્તાથી વિલક્ષણરૂપે. કોઈ પણ લૌકિક કર્તા કાંઈ સરજે તો તેને સહકારી કારણની અવશ્ય અપેક્ષા રહે છે, જ્યારે કવિ કહે છે કે પરમાત્માને તો અન્ય કોઈ કારણ સર્ગસિદ્ધિમાં અપેક્ષિત નથી. વળી આગળ વધી કવિ કહે છે કે ખરી રીતે પરમાત્મા નથી પોતાને સરજતો કે નથી પરને. આ આખો વિરોધાભાસ અપેક્ષાભેદથી સમાધેય છે. કવિના આ આખા પદ્યમાં શ્વેતાશ્વતરના ‘ન તસ્ય કાર્યં કારણં ચ વિદ્યતે’ (૬.૮) ઇત્યાદિ મન્ત્રનો સાર ભાષ્યરૂપે રમે છે. પરમાત્માની એનાથી પણ અદ્ભુત વિશેષતાઓને જણાવતા કહે છે કે -

અર્થ :- જે નિરિન્દ્રિય છતાં નેત્રથી શબ્દોને જાણે છે, કાનથી રૂપ જાણે છે અને જીભથી સૂંઘે છે. પગથી ખોલે છે, મસ્તકથી ઉભો

પાદૈર્ભવીતિ શિરસા યાતિ તિષ્ઠન્

સર્વેણ સર્વં કુરુતે મન્યતે ચ।।૮।।

યો નિરિન્દ્રિયઃ, તથાપિ નેત્રાભ્યાં શબ્દાન્ જાનાતિ, શ્રોત્રાભ્યાં રૂપં પ્રતિપદ્યતે, રસનયા જિઘ્રતિ, ચરણૈર્ભાષતે, સ્થિતોऽપિ મસ્તકેન ગમનક્રિયાપરિણતઃ, કૃત્સ્નેન કૃત્સ્નં વિધત્તે, વેત્તિ ચેતિ શ્લોકાર્થઃ।

વિસ્તરાર્થસ્ત્વયમ્- પરમાત્મા નિરિન્દ્રિયઃ, પુનઃ સ એવેન્દ્રિયૈસ્ત- ત્તદ્વિષયં વિજાનાતિ, તદેષ વિરોધઃ, ઇતોऽપિ મહાન્ વિરોધસ્તુ પુરસ્તાદૃશ્યતે, યદયં પરમાત્મા નેત્રાદિજ્ઞાનેન્દ્રિયૈઃ કર્ણપ્રભૃત્યપરેન્દ્રિય- વિજ્ઞેયાન્ શબ્દાદિવિષયાનવગચ્છતિ। પાદાદિકર્મેન્દ્રિયૈશ્ચ વાગાદ્યપરક- મેન્દ્રિયકાર્યાણિ સાધયતિ। સ્થાનચલનાત્મકં પાદકાર્યં મસ્તકેન નિષ્પાદયતિ।

નૈતન્માત્રમ્, નાસ્ય નિયતસાધનં નિયતસાધ્યનિષ્પત્ત્યૈ, અપિ તુ સર્વમપિ સાધનં સર્વસાધ્યસાધકમ્। ઇત્યમત્યન્તવિરોધવિપુલસ્યાસ્ય રહેતો છતાં ચાલે છે, સર્વથી સર્વ કરે છે અને જાણે છે.

ભાવાર્થ :- અહીં કવિ પરમાત્માને નિરિન્દ્રિય કહે છે અને વળી ઇન્દ્રિયો દ્વારા તે તે વિષય તે જાણે છે એમ પણ કહે છે, એ એક વિરોધ છે. તેથી એ વિશેષ વિરોધ તો એના એ કથનમાં છે કે નેત્ર આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કર્ણ આદિ અન્ય ઇન્દ્રિયના નિયત વિષય શબ્દ આદિને જાણે છે અને પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયો પણ વાક્ આદિ અન્ય કર્મેન્દ્રિયનાં કાર્ય કરે છે. એમ કહી છેવટે કવિ ત્યાં સુધી જાય છે કે પરમાત્માને વાસ્તે કોઈ અમુક સાધન અમુક જ કાર્ય માટે નથી, પણ તેને વાસ્તે તો સર્વ સાધન સર્વ કાર્યકારી છે. આ પ્રકારના અત્યન્ત વિરુદ્ધ દેખાતા વર્ણનનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે પરમાત્માનું સ્વરૂપ લૌકિક વસ્તુઓથી નિરાલું છે અને તેની વિભૂતિ પણ લૌકિક વિભૂતિથી પર છે. યોગસૂત્રના વિભૂતિપાદમાં જે વિભૂતિઓનું વર્ણન

प्रतिपादनस्यैतदेव तात्पर्यं यत्परमात्मनः स्वरूपं लौकिकवस्तुसमतीतम्, विभूतिरप्यस्य लौकिकविभूतिमतिक्रम्य व्यवस्थिता । **योगसूत्रे** विभूतिपादे या विभूतयो निरूपितास्ता योगिसत्का अपि महाद्भुता वर्तन्ते ।

गीतायामेकादशमाध्याये श्रीकृष्णोऽर्जुनाय निजं घोरं विश्वरूपं दर्शितवान्, सोऽपि योगमहिमैव । अत्र तु सूरिभिर्योगिनोऽपि परः परमात्मा संस्तुतः, अत एव चमत्कारकृद्विरोधमयवर्णनेनालौकिकता प्ररूपिता ।

प्ररूपणेयमतिप्राच्यकालीनकविरुढिसोपानशतमुल्लङ्घ्य सम्प्राप्त-स्वरूपलाभा । **ऋग्वेद** इन्द्राग्निप्रभृतिसुराः सहस्राक्षत्वेन संस्तुताः । इत्थं च तत्कृता तेभ्योऽमरेभ्यश्चक्षुसहस्रयुतास्त इति माहात्म्यमारोपितम् (१-२३-३) । **पुरुषसूक्ते** तु सहस्रशीर्षा, सहस्रपाद् - इत्यपि पुरुषः विशेषितः (१-९०-१) । **विश्वकर्मसूक्ते** तु - विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो

છે તે વિભૂતિઓ યોગીની છતાં અદ્ભુત છે. ગીતાના ૧૧ મા અધ્યાયમાં કૃષ્ણે અર્જુનને પોતાનું ઘોર વિશ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે પણ યોગનો મહિમા છે. અહીં તો કવિ યોગીથી પણ પર એવા પરમાત્માને સ્તવે છે, એટલે જ તેણે ચમત્કારી વિરુદ્ધાભાસ વર્ણન દ્વારા અલૌકિક્ત્વ સૂચવ્યું છે.

પ્રસ્તુત વર્ણન બહુ પુરાકાલથી ચાલી આવતી કવિપ્રથાના કેટલાય સોપાનો વટાવી આગળ વધેલું છે. ઋગ્વેદના કવિઓ ઇન્દ્ર કે અગ્નિ આદિ દેવોને સ્તવે છે ત્યારે સહસ્રાક્ષ જેવું વિશેષણ વાપરી પોતપોતાના ઇષ્ટદેવોને હજાર આંખવાળાંરૂપે મહત્વ અર્પે છે. પણ પુરુષસૂક્તનો ઋષિ પુરુષનું વર્ણન કરતાં તેને માત્ર સહસ્રાક્ષ વિશેષણ આપી સંતોષ નથી પામતો, તે તો પુરુષને સહસ્રશીર્ષા અને સહસ્રપાદ્ પણ કહે છે. વિશ્વકર્મા સૂક્તનો પ્રણેતા હજાર નેત્ર, હજાર પગ કે હજાર મસ્તકથી સંતુષ્ટ નથી થતો, તે તો વિશ્વસ્રષ્ટા દેવને

मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतः पात् (१०-८१-३) इत्यपि प्रोच्य सहस्रादिका महत्योऽपि सङ्ख्यास्तिरस्कृताः ।

एवञ्च **ऋग्वेदे** विशेषणविकासः कालक्रमपिशुन इति प्रति-भासते । यजुर्वेदेऽथर्ववेदादावपि तान्येव **ऋग्वेदो**पन्यस्तानि विशेषणा-न्युपलभ्यन्ते । कालक्रमेणातिविकसितोऽप्ययं विशेषणविस्तार सगुणभूमि-कामनतिशयैव व्यवस्थितः, इति वेदस्तुतिमुद्रा ।

किन्तु पाश्चात्यैस्तन्मुद्रामतिक्रम्य निर्गुणभूमिकां प्रति दृष्टिः प्रसारिता । तल्लक्षणान्युपलभ्यन्ते प्राच्येषूपनिषत्सु गीतायां च । यदा तु परब्रह्मणः प्रतिष्ठा स्फुटीभूता, तदा तु निर्गुणस्वरूपचिन्तनं परा-काष्ठां प्रापितम् । एवं सत्यपि सगुणवर्णनाऽपि नान्तमिता । अत एव **श्वेताश्वतरे गीतायां** च सत्यपि निर्गुणपरमात्मप्ररूपणे - सहस्रशीर्षा

‘विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतः पात् (१०-८१-३)’ કહી હજાર કે તેથી મોટી કોઈ સંખ્યાને પણ અવગણે છે. ઋગ્વેદના વિશેષણવિકાસમાં કાલક્રમની ગંધ આવે છે. ત્યાર બાદ યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ આદિ ગ્રંથોમાં એ જ ઋગ્વેદના વિશેષણો જ્યાં ત્યાં મળે છે. આ વિશેષણોનો કાલક્રમસૂચક વિકાસ ગમે તેટલો થયો કે વિસ્તર્યો હોય છતાં વેદોની સ્તુતિઓ સગુણભૂમિકાથી આગળ વધી નથી એમ કહી શકાય.

પરંતુ ધીરે ધીરે ચિંતકો સગુણરૂપથી આગળ વધી નિર્ગુણચિંતન તરફ વળતા જતા હતા. એના લક્ષણો પ્રાચીન ઉપનિષદો અને ગીતામાં નજરે પડે છે. જ્યારે પરબ્રહ્મની સ્થાપના સ્પષ્ટ થઈ ત્યારે નિર્ગુણસ્વરૂપનું ચિંતન પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું છે, તેમ છતાં તત્ત્વચિંતકો અને કવિઓ પુરાણી સગુણ વર્ણનની પ્રથાને પણ ચાલુ રાખે છે. તેથી જ શ્વેતાશ્વતર અને ગીતાકાર પરમાત્માનું નિર્ગુણ વર્ણન કરવા છતાં ‘સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્’ (શ્વે ૩.૧૪) ઇત્યાદિ રૂપે

પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ ઇતિ (શ્વેતાશ્વતરે ૩-૧૪), સર્વતઃ પાણિપાદં તત્ સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ - ઇતિ ચ (શ્વેતાશ્વતરે ૩-૧૬) સગુણસ્તવો-
ઽપ્યભિહિતઃ ।

છાન્દોગ્યોપનિષદાદિસત્કમશરીરવર્ણનમનુસૃત્ય (છા૦ ૮-૧૨-૧)
મુણ્ડકોપનિષદાદૌ યત્તદ્દ્રેશ્યમગ્રાહ્યમગોત્રમવર્ણમચક્ષુઃશ્રોત્રં તદપાણિપાદમ્
(મુ.૧-૬) ઇત્યાદિરૂપેણ પરબ્રહ્મ નિર્વર્ણિતમ્ । **શ્વેતાશ્વતરે** તુ અપાણિ-
પાદો જવનો ગ્રહીતા પશ્યત્યચક્ષુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ - ઇતિ (૩-૧૯)
વિરોધમયં સગુણસ્વરૂપં નિરૂપિતમ્ ।

પ્રસ્તુતેઽપિ પરમાત્મનઃ સગુણનિર્ગુણોભયસ્વરૂપં સંસ્તુતમ્ । કિન્ત્વ-
ન્યોઽપિ પ્રતિભાપ્રસૂતશ્ચમત્કાર એકો દૃગ્ગોચરીભવતિ, યઃ પ્રાક્તનેષુ
વેદોપનિષદ્ગીતાદીષુ ન દૃશ્યતે । સોઽયં ચમત્કારો નામ વિરોધ-
પ્રકર્ષઃ । યદા સૂરયઃ પરમાત્માનં નિરિન્દ્રિયમિન્દ્રિયકાર્યકારિણમભિદ-
ધન્તિ, તદા તુ તે મુણ્ડકોપનિષદ્શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્મુદ્રાન્તર્વર્તિન એવ,
અને ‘સર્વતઃ પાણિપાદં તત્ સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।’ ઈત્યાદિ રૂપે સગુણ
વર્ણન પણ કરે છે. છાંદોગ્ય આદિના અશરીરવર્ણનનું (છાંદો.
૮.૧૨.૧) અનુકરણ કરી મુણ્ડક પરબ્રહ્મનું ‘યત્તદ્દ્રેશ્યમગ્રાહ્યમગોત્રમવર્ણમચક્ષુઃ
શ્રોત્રં તદપાણિપાદમ્ ।’ આદિ રૂપે વર્ણન કરે છે, જ્યારે શ્વેતાશ્વર તેનું
‘અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા પશ્યત્યચક્ષુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ ।’ આદિ રૂપે
વિરોધાભાસી સગુણ સ્વરૂપવર્ણન કરે છે.

પ્રસ્તુત સ્તુતિમાં પરમાત્માનું નિર્ગુણ અને સગુણ સ્વરૂપ કહ્યું
છે. આ પદમાં તો એ ઉભય સ્વરૂપના વર્ણન ઉપરાન્ત એક એવો
પ્રતિભાજનિત ચમત્કાર દેખાય છે કે જે તેની પૂર્વના વેદ, ઉપનિષદ્
અને ગીતા આદિ ગ્રંથોમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. આ ચમત્કાર
એટલે માત્ર વિરોધાભાસ જ નહીં પણ વિરોધાભાસની પરાકાષ્ટા.
સૂરિજી એમ કહે કે પરમાત્મા નિરિન્દ્રિય છતાં ઈન્દ્રિયના કાર્યો કરે

કિન્તુ યદા તે શ્રોત્રકાર્ય ચક્ષુષા, ચક્ષુઃકાર્ય શ્રોત્રેણેત્યાદિ નિરૂપયન્તિ,
સર્વ સાધનં સર્વકાર્યકૃદિતિ ચાભિદધન્તિ તદા શ્રોતૃચિત્તચમત્કારનિષ્પા-
દનેન પરમાત્માહાત્મ્યશ્રદ્ધાજનનેન ચ સાધયન્તિ કવિકૃત્યમ્ । તથા-

શબ્દાતીતઃ કથ્યતે વાવદૂકૈ-

જ્ઞાનાતીતો જ્ઞાયતે જ્ઞાનવદ્ભિઃ ।

બન્ધાતીતો બધ્યતે ક્લેશપાશૈ-

મોક્ષાતીતો મુચ્યતે નિર્વિકલ્પઃ ॥૧॥

શબ્દેભ્યોઽતીતોઽપ્યયં વાદિવાદવિષયીભવતિ, જ્ઞાનાતીતોઽપિ જ્ઞાનિ-
જ્ઞાનગોચરીભવતિ, બન્ધનાતીતોઽપિ ક્લેશપાશૈર્બન્ધનમાપ્નોતિ, મોક્ષાતી-
તોઽપિ નિર્વિકલ્પીભૂય મુચ્યત ઇતિ શ્લોકાર્થઃ ।

અયમાશયઃ - **તૈત્તરીયોપનિષદાદૌ** - યતો વાચો નિવર્તન્તે

છે ત્યાં લગી તો તે મુણ્ડક અને શ્વેતાશ્વતરકરતાં આગળ નથી
વધતા, પણ જ્યારે તેઓ એમ કહે છે કે નિરિન્દ્રિય પરમાત્મા
ઈન્દ્રિયોના કાર્યો કરે જ છે, પણ વધારામાં તે કાનનું કામ આંખથી,
આંખનું કામ કાનથી, નાકનું કામ જીભથી, વાણીનું કામ પગથી
અને પગનું કામ માથાથી કરે છે, કિંબહુના તેને વાસ્તે કોઈ એક
કામ એક સાધન દ્વારા જ કરવાનું બન્ધન નથી, ત્યારે તે શ્રોતાના
મન ઉપર ચમત્કારિક અસર ઉપજાવી તેને પરમાત્માની લોકોતર
ચમત્કારિકતામાં શ્રદ્ધાળુ બનાવી કવિકૃત્ય સાધે છે. વળી-

અર્થ :- શબ્દથી અતીત છતાં તે વાદિઓના વાદનો વિષય
બને છે, જ્ઞાનથી અતીત છતાં તે જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનનો વિષય
બને છે, બન્ધનથી અતીત છતાં ક્લેશપાશથી બંધાય છે અને
મોક્ષાતીત છતાં નિર્વિકલ્પ થઈ મુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :- તૈત્તરીય આદિ ઉપનિષદોમાં ‘યતો વાચો નિવર્તન્તે
અપ્રાપ્ય મનસા સહ’ જેવા વર્ણનો છે. તેમાં આત્માનું શબ્દાતીતત્વ અને

अप्राप्य मनसा सह - इति (तै.२-९) परमात्मा वर्ण्यते। तत्रात्मनः शब्दातीतता मनोऽगम्यता च प्रतिपादिता। ता एवोपनिषद् आत्म-स्वरूपमपि निरूपयन्ति, प्रोत्साहयन्ति चात्मज्ञानं प्रति ज्ञानिनः, यथा - श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः - इत्यादि (बृहदारण्यकोपनिषदि २-४-५)। आत्मब्रह्म कूटस्थमत एव बन्धमोक्षातीतमिति प्रोच्यते। किञ्च - सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति (तैत्तिरियोपनिषदि २-६), तथा - तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, (तै० २-६) इत्यादिनाऽऽत्मब्रह्म सृष्टिबद्धत्वेनापि व्यावर्णितम्।

उपनिषदां सर्वेषामध्यात्मशास्त्राणां चैतदेव मन्तव्यं यन्निर्विकल्प-समाधिसम्प्रतिपत्तिमान् मुच्यते, एवं मिथो विरोधि वाक्कदम्बकमव-लम्ब्य सूरिभिरात्मनो विरोध्यवस्थाव्रजोऽलङ्कारमयभाषया प्ररूपितः।

अत्र तात्पर्यं त्वेतदेव यन्नैतन्नानाप्रकारं वर्णनमसङ्गतम्, किन्त्व-पेक्षाभेदसम्प्राप्तसाङ्गत्यम्। एतदेव वस्तु जैनपरिभाषयापि युज्यते, मनोऽगम्यत्व प्रतिपादितं यत्तुं છે. બીજીબાજૂ પાછાં એ જ ઉપનિષદો આત્માનું નિરૂપણ કરે છે, અને જ્ઞાનીઓને આત્મજ્ઞાન માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે, જેમ કે 'શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ' ઇત્યાદિ. આત્મબ્રહ્મને કૂટસ્થ માની બંધમોક્ષથી અતીત કહેવામાં આવ્યું છે અને વળી 'સોઽકામયત્ત્વં બહુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ' અને 'તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્' ઇત્યાદિ દ્વારા આત્મબ્રહ્મને સૃષ્ટિબદ્ધ પણ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ઉપનિષદો અને બધાં જ બીજાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનું કથન એ છે કે નિર્વિકલ્પસમાધિ પ્રાપ્ત કરનાર આત્મા મુક્ત થાય છે. આવા પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતાં ઉપદેશવાક્યોને અવલમ્બી કવિએ આત્માની પરસ્પર વિરુદ્ધ અવસ્થાઓનું આલંકારિક ભાષામાં વર્ણન કર્યું છે, પણ તેનું તાત્પર્ય તો એ છે કે આ વિવિધ વર્ણનો પરસ્પર અસંગત નથી, પણ દૃષ્ટિભેદથી પ્રવર્તેલાં છે. આ જ વસ્તુને જૈનપરિભાષામાં મૂકી કહેવું

યથા- પારમાર્થિકનયેન કર્મનિરપેક્ષતયા સ્વભાવાવલમ્બનરસિકયા દૃષ્ટ્યા નાત્મા વાચ્યઃ, નાપિ તર્ક્યઃ, ન ચ બદ્ધઃ, નાપિ મુક્તઃ, કિન્તુ વ્યા-વહારિક-કર્મસાપેક્ષ - વૈભાવિકદૃષ્ટ્યાઽઽત્મા શબ્દગમ્યઃ, જ્ઞાનધ્યન-ગમ્યઃ, બદ્ધો મુક્તશ્ચેતિ।

પ્રાચ્યજૈનશ્રુતે મહામહિમ શાસ્ત્રમસ્ત્યાચારાઙ્ગઃ। તત્ર યદાત્મ-સહજસ્થિતિનિરૂપણમસ્તિ, તદુપનિષદુપનિષણ્ણનિર્ગુણબ્રહ્મવર્ણનસ્મૃતિદાયિ, યથા- સવ્વે સરા નિયદ્દંતિ, તક્કા જત્થ ન વિજ્જઈ મઈ તત્થ ન ગાહિયા, સે ન દીહે, ન હસ્સે, ન કિણ્હે, ન લોહિએ, ન સુરભિગંધે ન દુરભિગંધે, ન તિત્તે, ન કહુએ, ન ગુરુએ, ન લહુએ, ન ઇત્થી, ન પુરિસે ન અન્નહા પરિન્ને સન્ને ઉવમા ન વિજ્જએ - ઇતિ (આ૦૫-૬-૧૭૦)। કોઽયં પરમાત્મા ? કિં બ્રહ્માદિરેવ કિમુતાન્ય ઇત્યત્રાહ-

હોય તો એમ કહી શકાય કે પારમાર્થિક-કર્મનિરપેક્ષ સ્વાભાવિક-દૃષ્ટિએ આત્મા નથી વાચ્ય, નથી તર્ક્ય, નથી બદ્ધ કે નથી મુક્ત, પણ વ્યાવહારિક અને કર્મસાપેક્ષ વૈભાવિકદૃષ્ટિએ આત્મા શબ્દગમ્ય, જ્ઞાનધ્યાનગમ્ય, બદ્ધ અને મુક્ત પણ છે.

પ્રાચીન જૈન શ્રુતમાં અતિમહત્વ ધરાવનાર આચારાઙ્ગસૂત્રમાં આત્માની સ્વાભાવિક સ્થિતિનું વર્ણન છે, તે ઉપનિષદોમાંના નિર્ગુણબ્રહ્મવર્ણનની યાદ આપે છે. તે કહે છે કે 'સવ્વે સરા નિયદ્દંતિ, તક્કા જત્થ ન વિજ્જઈ મઈ તત્થ ન ગાહિયા, સે ન દીહે, ન હસ્સે, ન કિણ્હે, ન લોહિએ, ન સુરભિગંધે ન દુરભિગંધે, ન તિત્તે, ન કહુએ, ન ગુરુએ, ન લહુએ, ન ઇત્થી, ન પુરિસે ન અન્નહા પરિન્ને સન્ને ઉવમા ન વિજ્જએ' (૫.૬.૧૭૦) એ પરમાત્મા કોણ છે ? બ્રહ્મા વગેરે, કે પછી બીજા કોઈ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં કહે છે -

नायं ब्रह्मा न कपर्दी न विष्णुर्ब्रह्मा

चायं शङ्करश्चाच्युतश्च ।

अस्मिन्मूढाः प्रतिमाः कल्पयन्ते

ज्ञातश्चायं न च भूयो नमोऽस्ति ॥१०॥

अयं परमात्मा न ब्रह्मा, न शङ्करः, नापि विष्णुः । तथाऽप्यसौ ब्रह्मा, शङ्करोऽपि विष्णुरप्यस्ति । मूढा एव तमधिकृत्य प्रतिमानानात्वं परिकल्पयन्ति । तथा यदाऽसावात्मा विज्ञायते, तदा पुनर्नमस्करणं न विद्यते ।

अयमभिप्रायः - लोकपरम्परासु पौराणिकमन्तव्येषु च ब्रह्मविष्णु-महेश्वराणां त्रिमूर्तिः पूज्यतयाभिमतोऽस्ति । उपासको निजरूच्यनुसारेण संस्कारं वानुसृत्य परमात्मानमेव ब्रह्मादिरूपे भजते । किञ्च लोकाः शास्त्राणि च त्रिमूर्तिं परस्परं विरुद्धं मन्यन्ते प्रतिपादयन्ति च ।

एवं स्थिते सूरयः परमात्मनो निर्गुणस्वरूपमाविष्कर्तुं लोके

अर्थ :- आ परमात्मा नथी ब्रह्मा, नथी शङ्कर के नथी विष्णु, अने छतां ओ ब्रह्मा छे शङ्कर छे अने विष्णु पण छे. मूढ भाएसो ज परमात्मा विषे विविध प्रतिमाओनी कल्पना करे छे, ज्यारे आ आत्मा ज्ञात थाय छे त्यारे इरी नमस्कार करवापणुं नथी रहेतुं.

भावार्थ :- लोकपरम्परा अने पौराणिक मान्यताओमां ब्रह्मा, विष्णु अने महेश्वरनी त्रिमूर्ति पूजाय तेम मनाय छे अने उपासक पोतानी रुचि के संस्कार प्रमाणे परमात्माने ज ब्रह्मा, शङ्कर के विष्णुरूपे भजे छे. वणी लोकओ अने घणी वार शास्त्रो पण ओ त्रिमूर्तिने परस्पर विरुद्ध माने अने मनावे छे. आ वस्तुस्थिति ध्यानमां लई कवि परमात्मानुं यथार्थ- निर्गुण वर्णन करवा अने लोक तथा शास्त्रमां इट थई गभेल विरोधी भावनाने निर्मूल करी

१. क- ०यते । ख- ०यन्तो ।

शास्त्रेषु च प्रचलितां विरोधिभावनामुन्मूलयितुं तत्स्थाने समन्वयदृष्टिं प्रसारयितुं च सगुणस्तवेन स्तुवन्तोऽथिदधुः - परमात्मा न ब्रह्मा, न च शङ्करः, नापि विष्णुः, तथाऽप्यसौ त्रिरूपः, न त्वेकरूपः ।

परमात्मपर्युपासनायां नानाविधानि लिङ्गानि जनैः परिकल्पितानि । नानानामभिर्नानामूर्तयोऽपि निर्मिता । ततश्च तदेकनिर्मग्नानां विस्मृतिमुपयातं परमं ध्येयम् । तानेव जनानुद्दिश्य श्वेताश्वतरे प्रोक्तम् - न तस्य प्रतिमा अस्ति - इति (४-१९) । तदेव वचनमत्र सूरिभिः व्याख्यातप्रायमिति प्रतिभासते । सदुक्तं यन्मूढा एव परमात्मनो नानाप्रतिमाः परिकल्पयन्ति । वस्तुतस्त्ववगतपरमात्मस्वरूपाणां पुनर्भूयो वा नमस्कारः कर्तव्यत्वेन नावशिष्यते, स्वयमेव परमात्मात्मत्वात्तेषाम् । निःशेषीभवति च तेषां तमः । अतः परमात्मस्वरूपावगम एव यतितव्यम्, तदेवावगमयति -

तेने स्थाने समन्वयदृष्टि केणववी सगुणवर्णन करतां, कहे छे के परमात्मा तो नथी ब्रह्मा, नथी शङ्कर के नथी विष्णु अने तेम छतां ओ त्रणे इप छे - कोई अेकइप तो नथी ज.

लोकओ परमात्मानी उपासना माटे अनेक जातना प्रतीको कल्पे छे, अनेक नामथी अनेक प्रकारनी मूर्तिओ रये छे अने पछी तेमां ज गरक थई मूल ध्येय भूली जाय छे. अेवा लोकओने उद्देशी कवि 'न तस्य प्रतिमा अस्ति' अे श्वेताश्वतरना कथननुं भाष्य करतां होय तेम सायुं ज कहे छे, के मूढ होय छे ते ज परमात्मानी अनेक प्रतिमाओ कल्पे छे. भाकी जरी वस्तुस्थिति तो अे छे के जेओने परमात्मानुं स्वइप अवगत थाय छे तेमने वास्ते इरी के वधारे नमस्कार करवापणुं रहेतुं ज नथी. तेओ पोते ज परमात्मइप जने छे अने तेमना उपरनुं तम निःशेष थई जाय छे. माटे परमात्माना स्वइपने जाएवानो प्रयत्न करवो जोईअे. परमात्मानुं स्वइप ज समजावे छे -

१ आपो वह्निर्मातरिश्वा हुताशः

सत्यं मिथ्या वसुधा मेघयानम् ।

ब्रह्मा कीटः शङ्करस्ताक्ष्यकेतुः

सर्वः सर्व सर्वथा सर्वतोऽयम् ।।११।।

परमात्मैव जलमग्निश्च, वायुरनलश्च स एव, स एव सत्यं मिथ्या च, पृथिवी चाकाशश्च, ब्रह्मा च कीटकश्च, शङ्करश्च हरिश्च गरुडध्वजः, एवं सर्वात्मकोऽयं परमात्मा सर्वप्रकारेण सर्वेष्व्वास्पदेषु सर्वेभ्योऽपि प्रादुर्भवति ।

इदमत्र हृदयम् । केचन वैदिकमन्त्रा उपनिषदः गीता च प्रतिपादयन्ति यदेक एव परमात्मा नानारूपाणि धारयति, तैरेव च विलसति । सैव भावनाऽत्र मिथो विरुद्धत्वेन प्रतिभासमानैराधि-भौतिकैराधिदैविकैश्च द्वन्द्वैरभिन्नतया परमात्मानं निर्वर्ण्याऽऽविष्कृता ।

यथा श्वेताश्वतरे - तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।

अर्थ :- परमात्मा જ પાણી અને બ્રહ્મ છે, પવન અને હુતાશન છે, સત્ય અને મિથ્યા છે, પૃથ્વી અને આકાશ છે, બ્રહ્મા અને કીટક છે, શકર અને ગરુડધ્વજ-વિષ્ણુ છે. આ સર્વ - પરમાત્મા દરેક રીતે દરેક સ્થળે સર્વથા પ્રગટ થાય છે.

ભાવાર્થ :- કેટલાક વૈદિક મંત્રો, ઉપનિષદો અને ગીતામાં એ ભાવના સુપ્રસિદ્ધ છે કે એક જ પરમાત્મા નાનારૂપ લે છે અને નાનારૂપે વિલસે છે. એ જ ભાવનાને અહીં કવિએ પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતાં આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક દ્વન્દ્વોથી અભિન્નરૂપે વર્ણન કરી વ્યક્ત કરી છે. શ્વેતાશ્વતરનો તદેવાગ્નિસ્તદાદિત્યસ્તદ્વાયુસ્તદુ ચન્દ્રમાઃ । તદેવ શુક્રં તદ્બ્રહ્મ તદાપસ્તત્પ્રજાપતિઃ આ મન્ત્ર પ્રસ્તુત પદ્ય સાથે

૧. ક.ગ. - અપો વહ્નિમતિરિશ્વા । ૨. ગ - ંયાનઃ ।

તદેવ શુક્રં તદ્બ્રહ્મ તદાપસ્તત્પ્રજાપતિઃ - इति (४-२) प्रतिपादितम्, तदपि प्रस्तुतेन तुलनां करोति । तैत्तिरीयेऽपि (२-६) ब्रह्मणो नानारूपाणां वर्णनमुपलभ्यते । तत्रानेकविरोधिद्वन्द्वैः - सत्यं चानृतं च अभवत् - इति वचसा सत्यानृतद्वन्द्व उल्लिखितः, स एवात्र सूरिभिः सत्यमृषातयोदितः । शुक्लयजुर्वेदेऽपि - दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यानृते प्रजापतिः - इति मन्त्रेऽपि (१९-७७) प्रजापतिः सत्यमनृतं चेति रूपद्वयं व्याकरोदिति प्राचीनः प्रवादः ।

वह्निर्हुताशश्चेति समानार्थं पदद्वयमत्र विद्यते, अत एव पुनरुक्तवदाभासते । किन्तु वस्तुतस्तथा नास्ति । वह्निवाच्योऽग्निर्नाम जलविरोधी सामान्योऽनलः, हुताशस्त्वाहुतिद्रव्यधारणप्रवणो यज्ञसत्कोऽनलः, यश्च मातरिश्चविरोधीति पुनरुक्तिविरहः ।

मातरिश्चेति वर्षापिशुनः पवन इति वैदिकमन्त्राः । वर्षाकालीनः प्रबलः पवनस्तत्पिशुनिता वर्षा वा हुताशनविरोधतयाभिप्रेतौ, तत्रायं सत्प्रभावी शक्यः । तैत्तिरीय (२.५) मां ब्रह्म नानारूप धारण कर्तुं वर्णनं છે. તેમાં અનેક વિરોધી દ્વન્દ્વો સાથે ‘સત્યં ચાનૃતં ચ અભવત્’ એ વાક્ય દ્વારા જે સત્યાનૃત દ્વન્દ્વનો ઉલ્લેખ છે, તેને જ અહીં કવિએ સત્ય-મૃષા કહેલ છે. શુક્લયજુર્વેદ (૧૯.૭૭) માં ‘દૃષ્ટ્વા રૂપે વ્યાકરોત્સત્યાનૃતે પ્રજાપતિઃ’ એ મન્ત્રમાં પણ પ્રજાપતિએ સત્ય અને અનૃત એ બે રૂપનું વ્યાકરણ કર્યાનો પ્રાચીન પ્રવાદ છે.

અહીં વલ્લિ અને હુતાશ બે પદો સમાનાર્થક આવેલાં હોવાથી પુનરુક્તિનો ભાસ થાય છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. વલ્લિથી જે અગ્નિ સમજવાનો તે જલવિરોધી સામાન્ય અગ્નિ લેવો જોઈએ અને હુતાશ પદથી આહુતિ દ્રવ્યને ઝીલનાર યજ્ઞીય વિશિષ્ટ વલ્લિ લેવાનો છે, જેને માતરિશ્વાથી વિરોધી લેખવામાં આવ્યો છે. માતરિશ્વાનો અર્થ વૈદિકમંત્રોમાં ‘મોનસૂન’ (ચોમાસું સૂચવતો પવન) કરેલો છે. ચોમાસાનો તોફાની પવન કે તેથી સૂચવાતું ચોમાસું એ હુતાશન

हेतुः सम्भाव्यते यद्वर्षायां सामान्यतो यज्ञकरणं प्रायो नाभवत्।
परमात्म-स्वरूपमेव स्फुटयन्नाह-

स एवायं निभृता येन सत्त्वाः

शश्वद्दुःखा दुःखमेवापियन्ति।

स एवायमृषयो यं विदित्वा

व्यतीत्य नाकममृतं स्वादयन्ति।।१२।।

સ એવાયં પરમાત્મા, યેન નિભૃતા વ્યાપ્તાશ્ચ પ્રાણિનઃ સન્તતં દુઃખિતા દુઃખમેવ પ્રાપ્નુવન્તિ। સ એવાયં પરમાત્મા યં વિદિત્વા ઋષયોઽતિક્રમ્ય સ્વર્ગમમૃતમાસ્વાદયન્તિ।

અયં ભાવઃ, સર્વેઽપિ પ્રાણિનઃ પરમાત્મભાવેન વ્યાપ્તાઃ, તથાપિ તે નિરન્તરં દુઃખિતાઃ સન્તો દુઃખમેવ વેદયન્તીતિ મિથો વિરુદ્ધં વચઃ, પરમાત્મરૂપાણાં દુઃખસ્પર્શાસમ્ભવાત્। અત્ર વિરોધપરિહારોઽપિ પ્રસિદ્ધઃ।

તત્ત્વદૃષ્ટ્યાશોષાણામપિ જીવાત્મનાં પરમાત્મસ્વરૂપત્વેઽપિ સ્વસ્વ-વિરોધી એટલા માટે મનાયું હોવું જોઈએ કે સામાન્ય રીતે ચોમાસામાં યજ્ઞપ્રથા નહીં હોય. આગળ પણ પરમાત્માના સ્વરૂપને જ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે -

અર્થ :- આ તે જ પરમાત્મા છે જેના વડે ભરેલાં અને વ્યાપેલાં પ્રાણિઓ સતત દુઃખવાળાં થઈ દુઃખ જ પામ્યા કરે છે. આ તે જ પરમાત્મા છે જેને જાણીને ઋષિઓ સ્વર્ગનું અતિક્રમણ કરી અમૃતને આસ્વાદે છે.

ભાવાર્થ :- બધાં જ પ્રાણિઓ પરમાત્મભાવથી ભરેલાં છે અને ઉભરાય છે. તેમ છતાં તે નિરન્તર દુઃખી રહી દુઃખ પામ્યા જ કરે છે. આ કથન વિરુદ્ધ છે, કેમ કે પ્રાણિઓ પરમાત્મરૂપ હોય તો દુઃખ સ્પર્શી જ કેમ શકે ? આ વિરોધનો પરિહાર જાણીતો છે. તાત્ત્વિકદૃષ્ટિએ બધા જ જીવાત્મા પરમાત્મરૂપ છે, પણ પોતાના ખરા સ્વરૂપનું ભાન

રૂપાવગમાભાવાત્ તેષાં દુઃખભાજનત્વાત્। એતદેવોત્તરાર્થે વ્યતિરેકેણ ધ્વનિતમ્ - યેષામૃષિણામાત્મજ્ઞાનાવિર્ભાવસ્ત એવામૃતા ભવન્તીતિ।

અત્રાપિ સ્વર્ગાતિક્રમેણાસ્વાદયન્ત્યમૃતમિતિ વિરોધઃ, સ્વર્ગ એવામૃતસદ્ભાવસ્યાભિમતત્વાત્। ઇત્થં ચ તમતિક્રમ્યામૃતસ્વાદનં કથં સઙ્ગતિમઙ્ગતિ ? તદત્રાયં પરિહારઃ - સ્વર્ગીયામૃતમપિ વસ્તુતો નોઽમૃતમ્, નૈસર્ગિકાત્મસ્વરૂપસ્યૈવ પારમાર્થિકપીયૂષભાવાત્, તચ્ચ સ્વર્ગોલ્લઙ્ઘ-યિતુરેવ સુલભમિત્યદોષઃ।

પ્રસ્તુતપદ્યસ્યાશયઃ શ્વેતાશ્વતરીયમન્ત્રે - તતો યદુત્તરતરં તદરૂપ-મનામયમ્। ય એતદ્વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્ત્યથેતરે દુઃખમેવાપિયન્તિ - ઇત્યત્ર (૩-૧૦) સ્પષ્ટઃ। પુનરપિ વિરોધાલંકારાલંકૃતં પરમાત્મ-લક્ષણં લક્ષયતિ -

વિદ્યાવિદ્યે યત્ર નો સમ્ભવેતે

યન્નાસન્નં નો^૨ દવીયો ન ગમ્યમ્।

ન હોવાથી તે દુઃખ પામે છે. આ જ વસ્તુ કવિએ ઉત્તરાર્ધમાં વ્યતિરેક દ્વારા કહી છે કે જે ઋષિઓને આત્મજ્ઞાન છે તેઓ અમૃત જ બને છે. સ્વર્ગનું અતિક્રમણ કરી અમૃતનું આસ્વાદન કરે છે એ વર્ણનમાં દેખીતો વિરોધ છે. કેમ કે સ્વર્ગમાં જ અમૃતના અસ્તિત્વની માન્યતા છે, તો તેને સ્વર્ગ લાંઘનાર કેમ ચાખે ? સમાધાન એ છે કે માન્યતાનું સ્વર્ગીય અમૃત એ વાસ્તવિક અમૃત નથી, વાસ્તવિક અમૃત જે આત્માનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ છે તે તો સ્વર્ગ લાંઘી જનારને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પદ્યમાં રહેલો ભાવ શ્વેતાશ્વતરના 'તતો યદુત્તરતરં તદરૂપ-મનામયમ્। ય એતદ્વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્ત્યથેતરે દુઃખમેવાપિયન્તિ' મન્ત્રમાં સ્પષ્ટ છે. ફરીથી વિરોધાલંકારથી અલંકૃત એવું પરમાત્મસ્વરૂપ કહે છે -

૧. ક.ગ - ઠદ્યાવેદ્યે। ૨. ક.ગ - તો દ૦।

યસ્મિન્મૃત્યુર્નેહતે નો^૧ તુ કામઃ

સ સોઽક્ષરઃ^૨ પરમં બ્રહ્મ વેદ્યમ્ ॥૧૩॥

યત્ર વિદ્યાયા અવિદ્યાયા વા સમ્ભવો નાસ્તિ । યો નિકટોઽપિ નાસ્તિ, દૂરતરોઽપિ નાસ્તિ । યશ્ચ ગમ્યોઽપિ નાસ્તિ । યત્ર મૃત્યોઃ પ્રવૃત્તિર્નાસ્તિ, કામસ્યાપિ પ્રવૃત્તિર્નાસ્તિ । તદેવાવિનાશિ, તદેવાક્ષરમ્, તદેવ જ્ઞેયતયાભીષ્ણિતં પરબ્રહ્મ ।

ઇદમુક્તં ભવતિ - સૂરિભિરત્ર પરમાત્મનો નિર્ગુણં સ્વરૂપં વ્યાવર્ણિતમ્ । અત એવાત્રાવિદ્યાલક્ષણકર્મમાર્ગતો વિદ્યાત્મકાત્મલક્ષિ-શાસ્ત્રાચ્ચાતીતઃ પરમાત્મેત્યુદિતમ્ । વિદ્યાવિદ્યોભયસમ્ભવો તસ્મિન્નાસ્તીતિ ભાવઃ । નાસાવાસન્નઃ, નાપિ દૂર ઇત્યુક્તિરીશાવાસ્યોપનિષદીયામ્ - તદેજતિ તત્રૈજતિ તદૂરે તદ્વન્તિકે - ઇત્યુક્તિં સ્મારયતિ ।

શ્વેતાશ્વતરે યદુક્તમ્ - દ્વે અક્ષરે બ્રહ્મપરે ત્વનન્તે, વિદ્યાવિદ્યે નિહિતે યત્ર ગૂઢે । ક્ષરં ત્વવિદ્યા હ્યમૃતં તુ વિદ્યા, વિદ્યાવિદ્યે ઈશતે

અર્થ :- જેમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા નથી સંભવતા, જે નથી સમીપ કે નથી દૂરતર, કે નથી ગમ્ય, જેમાં નથી મૃત્યુ પ્રવૃત્ત યતું કે નથી કામ પ્રવૃત્ત યતો, તે અને તે જ અક્ષર, અવિનાશી છે અને જ્ઞેય એવું પરબ્રહ્મ છે.

ભાવાર્થ :- કવિએ અહીં પરમાત્માનું નિર્ગુણસ્વરૂપ વર્ણવેલું છે. તેથી જ તે અવિદ્યા એટલે કર્મમાર્ગ અને વિદ્યા એટલે આત્મલક્ષી શાસ્ત્ર બન્નેના સંભવથી પરમાત્માને પર કહે છે. પરમાત્મા નથી આસન્ન કે નથી દૂર એ વર્ણન ઈશાવાસ્યના ‘તદેજતિ તત્રૈજતિ તદૂરે તદ્વન્તિકે’ એ વર્ણનની યાદ આપે એવું છે. પ્રસ્તુત પદ્યમાં શ્વેતાશ્વતરના ‘દ્વે અક્ષરે બ્રહ્મપરે ત્વનન્તે, વિદ્યાવિદ્યે નિહિતે યત્ર ગૂઢે । ક્ષરં ત્વવિદ્યા હ્યમૃતં તુ વિદ્યા, વિદ્યાવિદ્યે ઈશતે યસ્તુ સોઽન્યઃ’ આ મંત્રનો ભાવ રમે છે.

૧. ક.ગ - નો ત કામા । ૨. ક.ખ.ગ - ંક્ષરમ્ ।

યસ્તુ સોઽન્યઃ - ઇતિ (૫-૧), તદ્ભાવોઽપ્યત્ર રમમાણો દૃશ્યતે ।

પરમાત્મા ન દૂરઃ, જીવાત્માન્તર્ભૂતત્વાત્ । નાપિ સમીપઃ, અવિદ્યા-વૃતાત્મનામગોચરત્વાદિત્યાદિરત્ર વિરોધપરિહારઃ, સુગમઃ । ઇદં ચાદ્ભુ-તતરમિત્યાહ-

ઓતપ્રોતાઃ પશવો યેન સર્વે

ઓતઃ પ્રોતઃ પશુભિશ્ચૈષ સર્વેઃ ।

સર્વે ચેમે પશવસ્તસ્ય હોમ્યં

તેષાં ચાયમીશ્વરઃ સંવરેણ્યઃ ॥૧૪॥

યેનૈતે સર્વે પશવઃ - જીવાત્માન ઓતપ્રોતા વર્તન્તે, યશ્ચ સ્વયં સર્વેઃ પશુભિઃ - જીવાત્માભિરોતપ્રોતઃ । સર્વેઽપ્યેતે પશવસ્તદીયં હવ્યમ્ । સર્વેષામપિ પશૂનાં વરણયોગ્યોઽપ્યયમેવેશ્વરઃ ।

એતદત્રાકૂતમ્ - સૂરિભિરનુસૃત્ય પાશુપતપરમ્પરામ્ પશુપદં જીવાત્મ-પરં પ્રયુક્તમત્ર, આવિષ્કૃતશ્ચાલક્રમયરીત્યા જીવાત્મપરમાત્મનોઃ

પરમાત્મા દૂર નથી, કારણ કે એ દરેક જીવાત્માની અંદર જ વિદ્યમાન છે. પરમાત્મા નજીક પણ નથી, કારણ કે અવિદ્યાથી આવરાયેલા સ્વરૂપવાળા જીવોને તે અગોચર હોય છે. આ રીતે અહીં વિરોધપરિહાર સુગમ છે. પરમાત્માનું જે અતિ અદ્ભુત સ્વરૂપ છે, તે કહે છે -

અર્થ :- જેના વડે આ બધાં પશુઓ - જીવાત્માઓ ઓતપ્રોત છે અને એ પોતે બધા પશુઓ-જીવાત્માઓ દ્વારા ઓતપ્રોત છે. આ બધા પશુઓ તેનું હવ્ય છે અને એ બધા પશુઓને વાસ્તે આ વરવા યોગ્ય ઈશ્વર છે.

ભાવાર્થ :- કવિ અહીં પાશુપત પરમ્પરાને અનુસરી ‘પશુ’ પદ જીવાત્માના અર્થમાં પ્રયોજે છે અને તે જીવાત્મા-પરમાત્માનો સમ્બન્ધ અહીં આલંકારિક રીતે વ્યક્ત કરે છે. કવિ જીવાત્મા અને પરમાત્માને

૧. ક.ખ.ગ - ઓતઃ । ૨. ક.ગ.- પશુભૈશ્ચૈઃ । ૩. ખ- વોયમી, ગ- ચાવમીઃ ।

सम्बन्धः। जीवात्मपरमात्मनोर्मिथ ओतप्रोतभावमुपदर्श्य तदभेदोऽप्यत्र निर्दिशितः, सोऽप्यभेदो विशिष्टाद्वैतकोटिसत्क इति तद्रूपकेण प्रतिभासते।

यज्ञे होमगोचरीक्रियमाणा पशवस्तदुद्दिष्टदेवतानां होमयोग्यम् - हव्यं द्रव्यमित्युच्यते। सा सा चोद्दिष्टा देवता होमोपयुक्तानां पशूना- माराध्या। जीवात्मपरमात्मनोराध्यात्मिकं सम्बन्धं स्पष्टीकृत्य जीवात्मानः परमात्मनो होम्याः, अतः परमात्मभावलिप्सुभिर्निजभावार्पणं विधेय- मित्याशयः। समर्पणायैवोत्साहयन् परमात्ममाहात्म्यं व्याख्याति -

तस्यैवैता रश्मयः कामधेनोर्याः

पाप्मानमदुहानाः क्षरन्ति।

येनाध्याताः पञ्च जनाः स्वपन्ति^१

प्रोद्बुद्धास्ते स्वं परिवर्तमानाः।।१५।।

येनाध्याताः - यत्सङ्कल्पगोचरीभूताः पञ्च जनाः निषादयु-
अंक-भीजाथी ओतप्रोत कही ते जे वर्ये अभेद सम्बन्ध दर्शावे छे
अने छतां ते अभेद विशिष्टाद्वैत कोटिनो होय तेम तेना ३पक
उपरथी लागे छे.

यज्ञमां पशुओ होमातां तेथी ते उद्दिष्ट देवताना होम्य- हव्यद्रव्य
कहेवाय छे अने ते ते उद्दिष्ट देवता होम्य पशुओनो आराध्य
मनाय छे. आ वस्तुना ३पकमां कविओ जुवात्मा अने परमात्मा
वर्येनो आध्यात्मिक सम्बन्ध स्पष्ट करतां कहुं छे के जुवात्माओ
ओ परमात्माना होम्य छे, अटले के परमात्मभावने वरवानुं ध्येय
राजनार जुवात्माओओ पोतानी जातनुं-जुवभावनुं अलिदान करवुं ५
जोईओ. समर्पण माटे उत्साहित करवा परमात्मानो महिमा कहे छे -

**अर्थ :- जेनाथी आध्यात-जेना संकल्पनो विषय जनेल
पंचजनो- निषाद अने चार वर्यो मणी पांच जन या पाँच**

१. ख- पाप्मानमेदु०। २. ख- ंन्ति स्वं परि०। ग- ंन्ति मृत्योरास्ये सम्परि०।

ताश्चतुर्वर्णाः पञ्चेन्द्रियाणि वा स्वपन्ति, यत उद्बुद्धास्ते पञ्च
जनाः स्वं प्रति निवर्तन्ते। तस्य एव परमात्मनः कामधेनुसङ्काशस्य
रश्मय एताः, याः पापमदुहानाः क्षरन्ति।

प्रस्तूयतेऽत्र कश्चिद्विचारः। विरोधालङ्कारेणात्र परमात्मवि-
भूतेश्चमत्कारि वर्णनमकारि काव्यकृता। यदैव परमात्मसाम्मुख्यरूप-
माध्यानं स्पृशति, तदैव स्वप्नवशीभवन्ति मनुजाः पञ्चेन्द्रियाणि वा।
एते परमात्मस्पर्शात्मकनिद्रामन्त्रप्रभावेणोत्सृज्य जागृतिं भवन्ति
निद्राधीनाः, यदा चैते जागरभावमुपयान्ति, तदा स्वकार्यदेशं प्रति
निवर्तन्ते।

अत्राऽपि व्यक्तं एव विरोधः, यादृशं तादृशं प्रत्यपि परमात्म-
स्पर्शस्य जागृतिप्रयोजकत्वेन तस्य प्रवृत्तिनिवर्तकत्वस्य निद्रानिबन्ध-
नत्वस्य चासम्भाव्यमानत्वात्। तत्सम्भवे वा नासौ परमात्मस्पर्शः,
इन्द्रियो सूवे छे अने जेना वडे उद्बोध पाभेला ते पंचजनो
पोता प्रत्ये पाछा वर्तता होय छे. ते ५ परमात्मरूप कामधेनुना
आ रश्मिओ छे के जे आपभेजे पापने नहीं दूरतां गरे छे.

भावार्थ :- अहीं कविओ जे विरोधाभास द्वारा समत्कारिक
रीते परमात्मानो विभूतिनुं वर्णन कर्युं छे. ते कहे छे के परमात्मानो
अभिमुजतारूप आध्याननो स्पर्श यतां ५ मनुष्यमात्र अथवा इन्द्रियो
स्वप्नवश जने छे, अटले के तेओ परमात्मस्पर्शरूप निद्रामन्त्रना
प्रभावथी भान गुमावी निद्रावश जने छे अने ज्यारे तेओ जागे छे
त्यारे पोताना कार्यप्रदेश प्रत्ये पाछा इरे छे.

आ देणीतो विरोध छे, केमके परमात्मानो स्पर्श ओ तो गमे
तेमां जागृति आणे. तेने जटले ते माणसने प्रवृत्तिकेत्रथी दूर करी
निद्रावश अने भानभूत्यो केम जनावे ? जो ते ओम करे तो पछी
परमात्मस्पर्शने जटले तेने चोरोओ प्रयोजेल निद्रामन्त्रनो स्पर्श ५

अपि तु स्तेनप्रयुक्तो निद्रामन्त्रस्पर्श एवेति ।

तदस्य विरोधस्य परिहारोऽध्यात्मवार्तानुभावेन सम्भवति । सेयं वार्ता - यदा नृणामिन्द्रियाणां वात्मीयात्मीयप्रवृत्तौ रममाणता, तदैव तेषां तत्त्वतो निद्रावशत्वम् । हृदि परमात्मनि स्फुरायमाणे तु मनुष्याणामिन्द्रियाणां च न भवति सा दशा, त्यजन्त्येते प्रवृत्तिक्षेत्रीयस्थूलरसनिद्राम्, अनुभवन्ति च नवीनां जागरदशाम् । सैव जागरदशाऽत्र परमात्मस्पर्शप्रयुक्तनिद्रात्वेन प्ररूपिता । यदैवेतादृग्निद्रापगमेन नरा इन्द्रियाणि च जाग्रति, तदैते पुनरपि स्वस्वविषयप्रवृत्ततया भोगाभिमुखभावं भजन्ते ।

उक्तनिद्राजागरप्रतिपत्तौ- या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी - इति गीतान्तर्गतः श्लोकः (२-६९), काव्यानुशासनान्तर्गतं श्रीहेमचन्द्राचार्यकृतं तच्छ्लोकविवरणं चोपयोगितां भजेते ।

कहेवो जेઈએ ? આ પ્રાપંચિક વિરોધનો પરિહાર આધ્યાત્મિકદૃષ્ટિના વિચારમાં છે. આધ્યાત્મિકદૃષ્ટિ એમ કહે છે કે માણસો અને તેની ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમાં રમણ હોય છે ત્યારે જ તે તાત્વિકદૃષ્ટિએ નિદ્રાવશ હોય છે. હૃદયમાં પરમાત્માનું સ્પંદન થતાં જ માણસ અને ઈન્દ્રિયોની એ દશા ચાલી જાય છે અને તે પ્રવૃત્તિક્ષેત્રના સ્થૂલરસની નિદ્રા છોડી કોઈ નવજાગરણ અનુભવે છે. આવું જાગરણ તે જ અહીં પરમાત્મસ્પર્શજનિત નિદ્રારૂપે વર્ણવેલ છે. અને જ્યારે આવી નિદ્રાથી માણસ અને ઈન્દ્રિયો જાગે છે ત્યારે તે પાછી પોતપોતાના વિષય ભણી વળી ભોગાભિમુખ બને છે.

ઉક્ત નિદ્રા અને જાગરણ સમજવામાં 'યા નિશા સર્વભૂતનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી' ગીતાનો (૨.૬૯) આ શ્લોક અને તેનું આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિજીએ કાવ્યાનુશાસનમાં કરેલું વિવરણ ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે.

સૂરિભિઃ પરમાત્મા સુરસુરભિતયા પરિકલ્પિતઃ, સમન્તતો વ્યાપ્તા-સ્તદ્વિભૂતયસ્તનરૂપકેણ વર્ણિતાઃ, યથા તાઃ સ્વયમેવ પાપમદુહાના એવ ક્ષરન્તિ । અત્રૈવં વિરોધઃ- સ્વયં દુહાનાઃ પરમાત્મવિભૂતયઃ કલ્યાણમેવ વિતન્વન્તિ, તદા પ્રયત્નેન દોહ્યમાનાઃ કથં તાઃ પાપમેવ ક્ષરન્તીતિ । ન હિ કામધેનુઃ કદાપિ સ્વયં પ્રયોગેણ વા પાપં ક્ષરન્તિ, અપિ તુ ક્ષીરમેવેતિ ।

અત્રાયં પરિહારપન્થાઃ, આધિભૌતિકા આધિદૈવિકા આધ્યાત્મિકા વા પરમાત્મવિભૂતયો યદા નૃભિરહઙ્કારાનુવિષ્ઠેન યત્નેન ભોગાભિલાષેણ નિશ્ચ્યોત્યન્તે, તદા તે નરાઃ સ્વલોભવૃત્ત્યા તદીયનૈસર્ગિકાનિ સ્ત્રોતાંસિ નિરુન્ધન્તિ, તતશ્ચ તેષામહિતમેવ ભવતિ, ન તુ હિતમ્ ।

કવિ પરમાત્માને કામધેનુ કલ્પી તેની ચોમેર પથરાએલી વિભૂતિઓને સ્તનનું રૂપક આપી કહે છે કે તે આપમેળે જ પાપને દૂજ્યા સિવાય જ ઝર્યા કરે છે. અહીં વિરોધ એ લાગે છે કે પરમાત્માની વિભૂતિઓને જો આપમેળે દૂજવા દીધી હોય એટલે તેને આપમેળે પોતપોતાનું કામ કરવા દીધું હોય તો તે સદાય ભલું કરે છે. પણ જો તેને પ્રયત્નથી દોવા માંડો કે નિચોવો તો તેમાંથી પાપ જ ઝરે છે, બુરાઈ જ પ્રકટે છે. આ દેખીતો વિરોધ છે. કામધેનુનાં સ્તનોને હાથથી નિચોવો કે આપમેળે દૂઝવા ધો તો પણ તેમાંથી એકસરખું દૂધ જ ઝરે. જ્યારે અહીં તો પ્રયત્નથી નિચોવતાં તેમાંથી બુરાઈ પ્રકટવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

આ વિરોધનો પરિહાર એ રીતે થઈ શકે છે કે આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક એ બધી પરમાત્માની વિભૂતિઓને જ્યારે માણસ પોતાના આહંકારિક પ્રયત્નથી ભોગદૃષ્ટિએ નિચોવે છે, એટલે તેના સાહજિક પ્રવાહને પોતાના લોભથી કુંઠિત કરે છે

૧. મૂળમાં રશ્મિ શબ્દ છે તેનો સીધો અર્થ સ્તન નથી પણ અહીં પ્રસંગ જોઈ કિરણનું સાદૃશ્ય કલ્પી તે અર્થ કર્યો છે.

यदि कश्चित् सहस्रभानोर्भानूनां निरोधे यतेत, वर्षन्तं मेघं वा रोद्धुं यतेत, तदा नु तस्यापरस्य चाश्रेय एव भवेत्। यद्यदपि जगति विभूतिरूपम्, ततस्ततः प्रयत्नेन विनैव सर्वेषां कल्याणं भवति। बलान्निश्चोत्थमानासु तु तासु ताभ्योऽकल्याणस्यैव क्षरणम्। कामधेनुस्तनाः स्वत एव क्षरन्ति क्षीरम्, किन्तु बलाद्बहुमानाः कदाचिद्बुधिरमपि क्षरेयुः, एतदेव प्राकृतिकविभूतीष्वपि योज्यम्। किञ्च -

तमेवाश्वत्थमृषयो वामनन्ति

हिरण्मयं व्यस्तसहस्रशीर्षम्।

मनःशयं शतशाखप्रशाखं

यस्मिन् बीजं विश्वमोतं प्रजानाम्॥१६॥

यस्मिन् प्रजानां पूर्णं बीजं वर्तते, तमेवर्षयोऽश्वत्थवृक्षत्वेन स्तुवन्ति, तमेव विस्तृतमस्तकसहस्रधारिणं ब्रह्मतया निरूपयन्ति। तमेव त्यागे ते विभूतिओथी कल्याण साधवाना जदले अकल्याण साधे छे. कोछ सूर्यना साहजिक प्रकाश-प्रवाहने रोक्वा मथे अथवा मेघने वरसतां रोक्वा मथे तो तेमां तेनुं अने णीजनुं अहित ञ थवानुं. कविनुं तात्पर्य अे लागे छे के ञे ञे ञगतमां विभूतिरूप छे तेमांथी वगर प्रयत्ने सौनुं कल्याण ञ सधाय छे. ञे अे विभूतिओने निओववा मथो तो तेमांथी अकल्याण ञ प्रगटवानुं. कामधेनुना स्तनो आपमेणे दूध वरसावे छे, पण वधारे लालयथी तेने निओववा मथो अेटले तेमांथी रुधिर पण ञरे. अे ञ न्याय परमात्मानी कुदरती विभूतिओने पण लागु पडे छे. वणी-

अर्थ :- ञेमां प्रजओनुं संपूर्ण णीज रहेलुं छे तेने ञ ऋषिओ अश्वत्थवृक्षरूपे वर्णवे छे, तेने ञ डेलाओल हजर मस्तकधारी ब्रह्मारूपे वर्णवे छे अने तेने ञ सेकडो शाखाप्रशाखावाला कामरूपे वर्णवे छे.

च शतशाखप्रशाखवत्त्वेन कामरूपतया वर्णयन्ति।

साङ्ख्यपरम्परानुसारेण सृष्टिमात्रस्य प्राणिवर्गस्य जन्मबीजमव्यक्तप्रकृतिकुक्षिप्रविष्टम्। ब्रह्मवाद्यभिप्रायेण तु जननबीजशक्तिः परब्रह्मणि परमेश्वरे निहिता। सूरिभिरत्रेश्वरवादिपरम्परामनुसृत्य परमात्मैव समग्रप्राणिवर्गजननशक्तेराधार इति निर्दिष्टम्, स एव परमात्मा वेदोपनिषन्महाभारतगीताप्रभृतावश्वत्थरूपेण हिरण्यगर्भत्वेन कामरूपतया च ऋषिभिर्वर्णयत इत्यपि प्रतिपादितम्।

ऋग्वेदसूक्ते (१-२४-७) वरुणवृक्षोपन्यास उपलभ्यते। अथर्ववेदे (५-४-३) अश्वत्थवृक्षवार्ताऽस्ति, कठे (६-१) गीतायां च (१५-१) स एवाश्वत्थवृक्षः - ऊर्ध्वमूलमधः शाखम् - इत्यादिरूपेण सविशेषेण निरूपितः। पुनरपि गीतायां कठग्रन्थतोऽप्यधिकम् - अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः - इत्यपि (१५-२)

भावार्थ :- सांख्य-परम्परा प्रमाणे सृष्टिमात्र के प्राणीवर्गनुं जन्मणीज अव्यक्त-प्रकृतिमां समायेलुं छे. ज्यारे ब्रह्मवादी परम्परा प्रमाणे अे जननणीज- शक्ति परब्रह्म परमेश्वरमां निहित छे. अहीं कवि ईश्वरवादी परम्पराने लक्षी परमात्माने ञ समग्र प्राणीवर्गनी जननशक्तिना आधार तरीके निर्देशे छे. अने साथे साथे ते कहे छे के ऋषिओ अे ञ परमात्माने वेद, उपनिषद्, महाभारत, गीता आदिमां अश्वत्थरूपे हिरण्यगर्भरूपे तेम ञ कामरूपे वर्णवे छे.

ऋग्वेदना सूक्तमां (१.२४.७) वरुणना वृक्षनुं वर्णन छे. अथर्ववेदमां (५.४.३) अश्वत्थवृक्षनुं वर्णन छे, कठमां (६.१) अने गीतामां (१५.१) अे ञ अश्वत्थवृक्षनुं 'ऊर्ध्वमूलमधः शाखम्' इत्यादिरूपे सविशेष वर्णन छे अने गीतामां तो पाछुं कठथी वधारे 'अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः' इत्यादिरूपे वर्णन छे.

वर्णितम् ।

श्वेताश्वतरे त्वश्वत्थ इति नामोपन्यासमन्तरेण वृक्षशब्देनैव स उपन्यस्तः । दृश्यसंसारप्रपञ्च एवर्षिभिरश्वत्थत्वेन द्रुमतया वा निरूपितः । तदेव रूपकमुद्दिश्य सूरय आहुर्यदृषयः परमात्मानमेवाश्वत्थरूपेण वर्णयन्ति । व्यावर्णितोऽत्र संसारपरमात्मनोरभेदः । यदा ब्रह्मेव जगद्-बीजत्वेनाङ्गीकृतस्तदा ब्रह्मवादिभिर्ब्रह्मैवाश्वत्थत्वेनाभिहितः ।

पुरुषसूक्ते (१०-९०-१) सहस्रशीर्षतयोपलभ्यते पुरुषप्रतिपादनम् । स पुरुषो नाम लोकपुरुषो ब्रह्मा प्रजापतिर्हिरण्यगर्भो वा । तमेव-र्षिविहितवर्णनं मनसि सम्प्रधार्यात्रापि हिरण्यगर्भः परमात्मेत्युदितम् । प्राचीनकाले प्रजामूलं हिरण्यगर्भो ब्रह्मा वेति प्रवादो बभूव । ब्रह्मवादप्रतिष्ठावसरे तन्मूलं परमात्मनीत्यपि कक्षीकृतम् । समीकृत्य त्वत्र प्राचीननवीनविचारधारे हिरण्यगर्भ एव परमात्मेति सूरिभिः स्वाख्यातम् ।

श्वेताश्वतर (५.५) अश्वत्थ नाम न आपतां मात्र वृक्ष शण्डथी अेनो निर्देश कटे छे. दृश्यसंसारना प्रसारनुं न अे वृक्ष के अश्वत्थना इपकमां ऋषिओअे वर्णन कर्तुं छे. कवि ते इपकने उद्देशीने न कहे छे के ऋषिओ परमात्मानुं न अश्वत्थइपे वर्णन कटे छे. अहीं कवि संसार अने परमात्मानो अलेद वर्णवे छे. ज्यारे अह न नगतनुं कारण मनायुं त्यारे अहवादिओअे अे अहने न अश्वत्थइपे वर्णव्युं छे.

पुरुषसूक्तमां (१०.८०.१) सहस्रशीर्षइपे पुरुषनुं वर्णन छे. ते पुरुष अेटले लोकपुरुष या अह्मा, प्रजापति के हिरण्यगर्भ. अे न ऋषिकृत वर्णनने लक्ष्यमां राजी कवि कहे छे के ते न हिरण्यगर्भ परमात्मा छे. प्राचीनकालमां प्रजानुं मूल हिरण्यगर्भ के अहामां मनातुं. अहवादनी प्रतिष्ठाना समयमां अे मूल परमात्मां मनायुं. कवि अे प्राचीन अने नवीन विचारधारानुं अेकीकरण करी कहे छे के हिरण्यगर्भ ते न परमात्मा छे.

कामस्तृष्णा सङ्कल्पो वासना वैतावदेव संसारबीजम्, तत एव सृष्टेर्लघ्वलघुशाखाप्रशाखाशतानि प्रवर्तन्ते । एतदेव - सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति - (तैत्तिरीयोपनिषदि २-६) इत्यादिना ऋषि-भिव्याकृतम् । तदेव लक्ष्यीकृत्याहुः सूरयः- नान्यः कामः, अपि तु परमात्मैव । यथा **गीतायाम्** - कामोऽस्मि भरतर्षभ ! इति (७-११) प्रोक्तम्, तथैवात्रापि सूरिभिः कामपरमात्मनोरभेद उदितः, तत्रेदं तात्पर्यम्- सर्वप्रभवत्वेन यद्यदभिमतं तत्तत्परमात्मैव, ऋषिभिश्चित्र-प्रकारैर्गीतो महिमा परमात्मसत्क एवेति । एतदेवाह -

स गीयते वीयते चाध्वरेषु

मन्त्रान्तरात्मा ऋग्यजुःसामशाखः ।

अधःशयो वितताङ्गो गुहाध्यक्षः

स विश्वयोनिः पुरुषो नैकवर्णः ।।१७।।

ऋग्यजुःसामात्मकशाखाप्रशाखाशाली मन्त्रान्तरात्मैव यज्ञेषु गीयते, स एव स्तूयते, विज्ञाप्यते च । गुहाध्यक्षोऽधःशायी विस्तृताङ्गश्च स

काम-तृष्णा-सङ्कल्प के वासना अे न संसारनुं जीन छे. तेमांथी न सृष्टिनी नानी-मोटी सेंकडो शाणाओ प्रवर्ते छे. आ वस्तु 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति' एत्यादि इपे ऋषिओअे वर्णवेली छे. तेने लक्ष्य करी कवि कहे छे के अे काम ते जीनुं कोठ नही पण परमात्मा न छे. 'कामोऽस्मि भरतर्षभ' नी पेठे काम अने परमात्मानो अलेद दर्शाववामां कविनुं तात्पर्य अेटलुं न छे के सर्वना प्रभव तरीके ने ने मनाय छे ते परमात्मा न छे. आ रीते प्राचीन ऋषिओअे नानाइपे गाअेलो महिमा ते अघो परमात्मानो न छे अेम कवि सूयवे छे. अे न कहे छे के -

अर्थ :- ऋग्, यजु अने सामइप शाणावाणो अेवो मन्त्रोनी अन्तरात्मा, ते न यज्ञोमां गवाय छे अने स्तवाय के विनवाय

एवानेकवर्णो विश्वयोनिः पुरुषः।

अत्र कर्मकाण्डेषु प्रयुज्यमानानां मन्त्राणां विधीनां च हृदयत्वेन, ज्ञानयोगचिन्तनसिद्धाध्यात्मतत्त्वरूपेण च परमात्मैकीकृतः। यज्ञेषु हि विधिना वेदमन्त्रोच्चारानानादेवानां च स्तुत्यात्मका प्रार्थना बभूवुः। एवं स्तूयमानेषु देवेषु प्राप्तस्वरूपलाभो बभूवैकदेवविचारः। ततश्च ऋग्यजुःसामवेदत्वेन विभक्तानां सर्वेषामपि मन्त्राणां सर्वासामपि शाखानां च परमार्थस्तदन्तर्गतं तत्त्वं वैकमेव। तदेव चानेकेष्वध्वरेषु गीयते स्तूयते च।

कर्मयोगानन्तरं ज्ञानयोगावतारः। तत्र तत्त्वचिन्तकाः सन्तश्च प्राधान्येन जगन्मूलतत्त्वमन्वेषयामासुः। यदन्ते तैर्यदध्यात्मतत्त्वमुपलब्धं छे. गुहानो अध्यक्ष, अधःशायी अने अङ्गो विस्तारेल अेवो ते ५ अनेकवर्ण विश्वयोनि पुरुष छे.

भावार्थ :- अहीं कर्मकाण्डमां प्रयोजता मन्त्रो अने विधिओना ढाईरूपे तेम ५ ज्ञानकाण्डना चिन्तनमां सिद्ध थयेल आध्यात्मिक तत्त्वरूपे परमात्मानुं अेकीकरण करवामां आव्युं छे. यज्ञोमां वैदिक मन्त्रो विधिपूर्वक उच्यारता अने जुदा जुदा देवोनी स्तुति द्वारा प्रार्थना थती. आ स्तवाता अने विनवाता अनेक देवोमांथी अेक देवो विचार इलित थतो गयो त्यारे अेम मनावा लाग्युं के अधा ५ मन्त्रो भले ते ऋग्वेद, यजुर्वेद के सामवेदरूपे विभक्त थया होय अने जुदी जुदी शाखाओ पडी होय, छतां तेनो परमार्थ के तेमां रहेल अन्तर्गत सार तत्व ते तो अेक ५ छे अने ते ५ अनेक यज्ञोमां गवाय तेम ५ विनवाय छे.

कर्मकाण्ड पछीनी जीउ भूमिका ज्ञानकाण्डनी छे. तेमां तत्त्वचिंतको अने संतो मुष्यपणो ५गतना मूलतत्त्वनी शोध पाछण पड्या हता. अेना परिणामे तेमने अेक अेवुं आध्यात्मिकतत्त्व लांध्युं जेने तेमणो

तदेव विश्वयोनित्वेनोरीकृतं निर्वर्णितं च। तैरेव तत्त्वपर्यालोचकैः सद्भिर्नानाविरोधाभासयुतैर्वर्णनैरलौकिकत्वेन तत्त्वं निरूपितम्। तदत्र ज्ञानकर्माभययोगफलितार्थं समाधाय निष्पत्तिकतम् - यज्ञेषु नाना-शाखाभिर्गीयमानः स्तूयमानश्च पुरुषः - तत्त्वज्ञेषु च गुहाध्यक्षत्वेन विश्वयोनितया च प्रसिद्धः पुरुषो वस्तुत एक एव।

यदि कश्चिद्योगी पुरुषो गुहानिवासो गुहाध्यक्षश्च भवति, प्रसार्य चाङ्गानि तिष्ठति, भवतु तिष्ठतु च, कथङ्कारमसौ विश्वयोनि-रनेकवर्णश्च सम्भवति ? इत्यत्र विरोधः, अध्यात्मदृष्ट्या तु तत्परिहारः। यतः परमात्मैव मुख्यः पुरुषः, स चाधस्ताद्दृश्यजगतः, तदपरपारवर्ती चेत्यधःशायी। स एव स्वशक्त्यात्मकाङ्गानि प्रकृतिपटे विस्तार-यत्यतो वितताङ्गोऽपि। स्फुरितोऽयं बुद्ध्यात्मकायां गुहायाम्, विश्वयोनि तरीके मान्युं अने वर्णव्युं. ते तत्त्वचिंतक संतोअे आ तत्त्वने अनेक जतना विरोधाभासी वर्णो द्वारा अलौकिक रीते वर्णवेलुं छे. अे अन्ने भूमिकाओना इलितार्थनुं अेकीकरण करी कवि अहीं कहे छे के यज्ञोमां जुदी जुदी शाखाओ द्वारा गवातो स्तवातो पुरुष अने तत्त्वज्ञ संतोमां गुहाध्यक्ष तेम ५ विश्वयोनि तरीके प्रसिद्ध पुरुष अे अेक ५ छे.

कोई योगी पुरुष गुहावासी अने गुहा-अध्यक्ष होय ते हाथ-पग वगैरे अङ्गो इलावी नीचे पड्यो रहे, पण तेवो पुरुष विश्वयोनि अने अनेकवर्ण केम होई शके ? अे अेक प्रकारनो विरोध छे, पण तेनो परिहार आध्यात्मिकदृष्टिमां छे. आध्यात्मिकदृष्टिअे परमात्मा अे ५ मुष्य पुरुष छे, ते दृश्य ५गतनी नीचे तेनी पेदीपार रहेलो होई अधःशायी पण छे अने ते पोताना शक्तिरूप अङ्गो प्रकृतिना पट उपर योमेर विस्तारतो होवाथी वितताङ्ग पण छे. ते बुद्धिरूप गुहामां स्फुरित थतो होवाथी अने हृदयगुहानुं

नियन्त्रयति च हृदयगुहामतो गुहाध्यक्षोऽपि प्रोच्यते। तथाप्यसौ विश्वयोनिस्त्वस्त्येव। सोऽयं पुरुषो मूलतोऽवर्ण एकवर्णोऽपि सन् विश्वेऽनेकरूपेण विलसत्यतोऽनेकवर्णोऽपि।

प्रस्तुतपद्योत्तरार्धेन श्वेताश्वतरमन्त्रद्वयमिदं तुलनीयम् - यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः, पाच्यांश्च सर्वान् परिणामयेद्यः - इति (५-५), तथा - य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकान्निहितार्थो दधाति - इति (४-९)। अयं परमात्मा यत् कुरुते तदाह-

तेनैवैतद्विततं ब्रह्मजालं

दुराचरं दृष्ट्युपसर्गपाशम्।

अस्मिन्मग्ना मानवा मानशल्यै-

विवेच्यन्ते पशवो जायमानाः॥१८॥

तत एवेदं ब्रह्मजालं विस्तृतम्। यच्च दुष्प्रवेशम्, दृष्ट्यावुपसर्गभूतं च। तदन्तर्मग्ना नराः पशुभूय मानशल्येन विध्यन्ते।

नियन्त्रण करतो होवाथी ते गुहा-अध्यक्ष कहेवाय छे. अने छतां ते विश्वयोनि तो छे १. ते पुरुष मूलमां अवर्ण के अनेकवर्ण होवा छतां विश्वमां अनेकरूपे विलसतो होवाथी अनेकवर्ण पण छे.

प्रस्तुत पद्यना उत्तरार्धे साथे श्वेताश्वतरना (५-५) अने (४-९) आ जे मंत्रो सरणाववा जेवा छे. ओ परमात्मा जे करे छे ते कहे छे-

अर्थ :- तेनाथी १ आ ब्रह्मजाल विस्तरेलुं छे के जे दृष्ट्यावेश छे अने दृष्टिने उपसर्ग करनार छे. ओ ब्रह्मजालनी अन्दर मग्ना अवेवा मनुष्यो पशु जनी मानरूप शल्यथी विंधाय छे.

भावार्थ :- अही कविअे ब्रह्माण्डने जालरूपे कल्पी तेने झेलावनार तरीके परमात्मानो निर्देश करी सूचय्युं छे के ब्रह्मजालने झेलावनार

१. ख- ०पासम्। ग- ०मार्गम्। २. क- मननामान श०। ख.ग. - माननामान श०। ३. ख- ०विवेच्यन्ते। ग- वेष्ट्यन्ते। ४. ग- पाश०। ५. क- ०मानः।

अयं भावः। ब्रह्माण्डं नामैकं जालम्, यद्विस्तारकृत् परमात्मा। किमुक्तं भवति ? ब्रह्मजालविस्तारकृद्धीवरो व्याधो वा परमात्मैवेति।

अत्र जालस्य ब्रह्माण्डस्य च साधर्म्यं स्पष्टम्। यथा जाले बद्धस्य चलनादिक्रिया दुर्घटा, तथा ब्रह्माण्डे बद्धस्यापि। यथा वा जालावरुद्धस्य सम्मोहो भवति, न च किमपि तस्य कर्तव्यतया प्रतिभासते, तथा ब्रह्माण्डनिरुद्धस्यापि। यथा वा लुब्धतया जालबद्धो मृगादिः तन्निहितकण्टकादेर्विषयो भवति, तथैव ब्रह्माण्डसक्तोऽपि पशुवद्विवशीभूय मानापमानशल्यैर्वेधविषयीभवन्ति, जर्जरीभवन्ति च।

अत्र जालितया परमात्मोपन्यासाद् निन्दास्तुत्यलङ्कारेण परमात्ममहिमैव गीतः। दृश्यते चैतादृग् वर्णनं श्वेताश्वतरेऽपि, यथा - य एको जालवानीशत ईशनीभिः, सर्वाल्लोकानीशत ईशनीभिः - इति (३-९), यथा च - एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन् अस्मिन् क्षेत्रे जे जाली धीवर के पारधी ते तो परमात्मा १ छे. जाल अने ब्रह्माण्डनुं साम्य स्पष्ट छे. जालमा झसाया पछी तेमां यालवुं, हरवुं, झरवुं, नीकणवुं मुश्केल अने छे. ब्रह्माण्ड पण अवेवुं १ छे. जालमां झसनार मुंठाई जाय छे, तेने कांई सूळतुं नथी. ब्रह्माण्डमां पडेलनी पण अे १ दशा होय छे. जालमां लोभाईने झसाअेल हरण वगेरे पशुओ तेना कांटाओ अने अंधनोथी घेराई घवाय छे. ब्रह्माण्डमां पण आसक्त थई गई थअेल माणसो पशुनी पेठे लायार जनी मानापमानना शल्योथी विंधाय अने घवाय छे.

अही जाल नाणनार जाली तरीके वर्णन करी कविअे निंदास्तुति अलङ्कार द्वारा परमात्मानो महिमा १ गायो छे.

तुलना - प्रस्तुत पद्यमां जाली तरीके परमात्मानुं वर्णन छे तेवुं श्वेताश्वतरमां पण छे. जेभ के 'य एको जालवानीशत ईशनीभिः, सर्वाल्लोकानीशत ईशनीभिः' (३.९), एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन् अस्मिन्

सञ्चरत्येष देवः - इति (५-३)।

अत्र - दुराचरं दृष्ट्युपसर्गपाशम्- इतिविशेषणैर्विशेषतो जाल-
स्वरूपं स्पष्टीकृतम्। तन्निमग्ना मनुष्या यथा पशुवद् बध्यन्ते तदपि
सूचितम्। किञ्च -

अयमेवान्तश्चरति देवतानामस्मिन्देवा
अधिविश्वे निषेदुः।

अयमुद्दण्डः प्राणभुक् प्रेतयानैरेष

त्रिधा बद्धो वृषभो^१ रोरवीति॥१९॥

अयमेव देवतानामन्तर्विचरणं विधत्ते, सर्वेऽपि देवास्तस्यान्त-
वर्तन्ते। अयमेव दण्डं धारयित्वा प्रेतयानैः प्राणभोजनो भवति,
अयमेव च प्रकारत्रयेण बद्धः सन् वृषभरूपेण रोरवीति।

मन्त्रेषु ब्राह्मणेषूपनिषदादिषु च यानि यानि चित्तचमत्कारकारि-
वर्णनानि, तेभ्यः कानिचिद् गृहीत्वा सूरिभिः सङ्गुम्फिताः परमात्म-
क्षेत्रे सञ्चरत्येष देवः' (५-३) પણ અહીં કવિએ 'દુરાચરં દૃષ્ટ્યુપસર્ગ-
પાશમ્' જેવા વિશેષણોથી જાલનું સ્પષ્ટીકરણ વિશેષ કર્યું છે. અને
એમાં ફક્તનાર માણસો પશુની પેઠે કેવી રીતે જકડાય છે તે સૂચવ્યું
છે. વળી-

અર્થ :- આ જ દેવતાઓની અન્દર વિચરણ કરે છે, અને
બધા દેવો આની જ અન્દર રહેલા છે, આ જ દણ્ડધારણ કરી
પ્રેતયાનોથી પ્રાણભોજી બને છે અને આ જ ત્રણ રીતે બદ્ધ થઈ
વૃષભરૂપે બસાડે છે.

ભાવાર્થ :- મન્ત્ર, બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદો વગેરેમાં જે ચમત્કારી
વર્ણનો છે તેમાંથી કેટલાંક લઈ અહીં કવિ તેને પરમાત્મસ્તુતિરૂપે ગૂંથે

સ્તુતયઃ। ઋગ્વેદસત્કોઽયં મન્ત્રઃ - ચત્વારિ શૃઙ્ગા ત્રયો અસ્ય
પાદાઃ। દ્વે શીર્ષે સપ્ત હસ્તાસો અસ્ય। ત્રિધા બદ્ધો વૃષભો રોરવીતિ
- इति (४-५८-३)। **यास्कनिरुक्तभाष्य**મનુસૂત્ય તં યજ્ઞાગ્નિપરં સૂર્યપરં
ચ વ્યાખ્યાતવાન્ સાયણઃ। શબ્દવાદિના પતજ્જલિના મહાભાષ્યેઽયં
મન્ત્રઃ શબ્દપરકત્વેનોદિતઃ। સૂરિભિસ્ત્વત્ર તત્પાદમાત્રં પરમાત્મવિષયતયા
યોજિતમ્। પરમાત્મસગુણરૂપવર્ણનમેવાત્ર લક્ષ્યમિતિ પ્રતિભાસતે।

પરમાત્મા નામ વૃષભઃ, ઉત્તમઃ કલ્યાણકૃદ્ ગુણવર્ષાકૃત્
સ્વતન્ત્રશ્ચેતિ તદર્થઃ। કિન્તુ યદા સ સત્ત્વરજસ્તમોલક્ષણેન ગુણત્રયેણ
બધ્યતે, યદ્વા રાગદ્વેષમોહૈર્બધ્યતે, તદા સ નાસિકાયાં ગલે પાદે ચેતિ
ત્રિધા બદ્ધઃ ષ્ઠદ્વે જયતિ ચ।

ઉપનિષત્ત્વપિ - યશ્ચાયમાદિત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ - (**બૃહદારણ્ય-
કોપનિષદિ** ૨-૨-૫) इत्याद्युक्तिभिः પરમાત્મા સંસ્તુતઃ। તા એવ
છે. ઋગ્વેદમાં 'ચત્વારિ શૃઙ્ગા ત્રયો અસ્ય પાદાઃ। દ્વે શીર્ષે સપ્ત હસ્તાસો
અસ્ય। ત્રિધા બદ્ધો વૃષભો રોરવીતિ ' આ મન્ત્ર છે. તેનું સાયણે યાસ્ક
નિરુક્તભાષ્યને અનુસરી યજ્ઞાગ્નિ અને સૂર્યપરક વ્યાખ્યાન કર્યું છે.
શાબ્દિક પતંજલિએ મહાભાષ્યમાં એ મન્ત્રને શબ્દપરક યોજ્યો છે.
જ્યારે સૂરિજી અહીં તેનું માત્ર એક પાદ પરમાત્મપરક યોજે છે. તેનું
તાત્પર્ય અહીં પરમાત્માના સગુણરૂપ વર્ણનનું હોય એમ લાગે છે.
પરમાત્મા છે તો વૃષભ એટલે ઉત્તમ અથવા કલ્યાણ-ગુણવર્ષણ
કરનાર, સ્વતન્ત્ર, પણ જ્યારે તે સત્ત્વ, રજસ અને તમ એ ત્રણ
ગુણથી બંધાય છે અથવા રાગ-દ્વેષ-મોહના બન્ધનમાં પડે છે ત્યારે
તે નાકે, ગળે અને પગે ત્રિધા બંધાયેલ સાંટની પેઠે બુમરાણ
મચાવી તોબા પોકરાવે છે.

'યશ્ચાયમાદિત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ' (બૃ૦ ૨.૨.૫) ઈત્યાદિરૂપે
ઉપનિષદોમાં પરમાત્માનું વર્ણન છે. તેવાં વર્ણનોને લક્ષ્યમાં રાખી

મનસિ સમ્પ્રધાર્ય સૂરિભિરત્ર દેવતાન્તશ્ચારિતયા પરમાત્મા વ્યાવર્ણિત
ઇતિ સમ્ભાવ્યતે । સર્વે દેવાઃ પરમાત્માન્તર્વર્તિન ઇત્યર્થકો દ્વિતીયપાદસ્તુ
શ્વેતાશ્વતરે તથૈવોપલભ્યતે - અસ્મિન્ દેવા અધિવિશ્વે નિષેદુઃ - ઇતિ
(૪-૮) । પ્રાણિનાં પ્રેતવનનયનં યમઃ કુરુત ઇતિ પુરાણાદૌ પ્રસિદ્ધમ્ ।
યમઃ પ્રેત્ય પ્રાણિનોડનુશાસનં વિધત્તે । અત એવ સ દણ્ડધરતયા
ભયાનકત્વેન ચ કલ્પનાગોચરીક્રિયતે । તથાવિધેન યમેનાપિ પરમાત્માનં
તોલયિત્વા સૂરિભિરિદં સંસૂચિતમ્ - પુણ્યકૃતઃ પ્રતિ પરમાત્મા યાવન્માત્રઃ
કોમલઃ, તાવન્માત્ર એવ પાપકૃતઃ પ્રતિ કઠોર ઇતિ । તથા -

અપાં ગર્ભઃ સવિતા વહ્નિરેષ

હિરણ્મયશ્ચાન્તરાત્મા દેવયાનઃ ।

એતેન સ્તમ્ભિતા સુભગા ઘૌર્નભશ્ચ

ગુર્વી ચોર્વી સપ્ત ચ ભીમયાદસઃ । ૨૦ ।

કવિએ અહીં પરમાત્માને દેવતાઓના અન્તશ્ચારી તરીકે વર્ણવ્યા લાગે
છે. બધા દેવો પરમાત્મામાં રહ્યા છે એ અર્થનું પ્રસ્તુત પદ્યનું બીજું પાદ
તો જેમનું તેમ શ્વેતાશ્વતરમાં ‘અસ્મિન્ દેવા અધિવિશ્વે નિષેદુઃ’ (૪.૮) છે.
પ્રાણીઓને પ્રેતલોકમાં લઈ જવાનું કામ દણ્ડધર યમને સુપ્રત છે એવું
પૌરાણિક વર્ણન છે. યમ પ્રેતલોકમાં જનાર પ્રાણીઓનું શાસન કરતો
હોવાથી દણ્ડધર અને ભયાનક કલ્પાય છે, તેવા યમ તરીકે પણ
પરમાત્માનો નિર્દેશ કરી કવિ સૂચવે છે કે પરમાત્મા પુણ્યશાલી પ્રત્યે
જેટલો કોમલ છે તેટલો જ પાપીઓ પ્રત્યે કઠોર છે. તથા-

અર્થ :- ચન્દ્ર, સૂર્ય, વહ્નિ, હિરણ્મય, અન્તરાત્મા અને
દેવયાન આ જ છે, એનાથી જ સુન્દર સ્વર્ગ, આકાશ, મહતી
અથવા વજનદાર પૃથ્વી અને સાત સમુદ્રો થંભેલા છે.

ચન્દ્રઃ સૂર્યઃ, વહ્નિઃ, હિરણ્મયઃ, અન્તરાત્મા, દેવયાનશ્ચાયમેવ ।
અત એવ સુન્દરઃ સ્વર્ગઃ, આકાશઃ, મહતી ગુર્વી વા પૃથ્વી, સપ્ત
સમુદ્રાશ્ચ સ્તમ્ભિતા વર્તન્તે ।

તદેવાગ્નિસ્તદાદિત્યસ્તદ્વાયુસ્તદુ ચન્દ્રમાઃ । તદેવ શુક્રં તદ્ બ્રહ્મ
તદાપસ્તત્પ્રજાપતિઃ - ઇતિ **શ્વેતાશ્વતરમન્ત્રે** (૪-૨) યથાનેકદેવત્વેન
બ્રહ્મ વ્યાવર્ણિતમ્, તથૈવાત્રાપિ પૂર્વાર્ધેડનેકદેવત્વેન પરમાત્મા પ્રરૂપિતઃ ।
તતશ્ચ યથા **ઋગ્વેદે યજુર્વેદે** ચ - યેન ઘૌરુગ્રા પૃથિવી ચ દૃઢા, યેન
સ્વઃ સ્તમ્ભિતં યેન નાકઃ । યોડન્તરિક્ષે રજસો મિમાનઃ કસ્મૈ દેવાય
હવિષા વિધેમ - ઇતિ (ઋ૦ ૧૦-૧૨૧-૫, શુક્લય૦ ૩૨-૬) મન્ત્રે
હિરણ્યગર્ભઃ પ્રજાપતિઃ સર્વેષામાધારસ્તમ્ભતયોદિતઃ । યથા ચ **બૃહદારણ્યકે**
- એતસ્ય વૈ અક્ષરસ્ય પ્રશાસને ગાર્ગિ ઘાવાપૃથિવ્યૌ વિધૃતૌ તિષ્ઠતઃ
- ઇત્યાદિના (૩-૮-૯) સૂર્યાદિગતિનિયન્તૃતયાડક્ષરપ્રરૂપણમ્, યથા વા
મુણ્ડકોપનિષદિ - અતઃ સમુદ્રા ગિરયશ્ચ સર્વેડસ્માત્સ્યન્દન્તે સિન્ધવઃ

ભાવાર્થ :- ‘તદેવાગ્નિસ્તદાદિત્યસ્તદ્વાયુસ્તદુ ચન્દ્રમાઃ । તદેવ શુક્રં તદ્
બ્રહ્મ તદાપસ્તત્પ્રજાપતિઃ’ (૪.૨) આ મંત્રમાં જેમ શ્વેતાશ્વતરે બ્રહ્મનું
અનેક દેવો રૂપે વર્ણન કર્યું છે તેમ અહીં કવિએ પૂર્વાર્ધમાં અનેક
દેવો રૂપે પરમાત્માનું વર્ણન કર્યું છે અને ત્યાર બાદ જેમ ઋગ્વેદ તેમ
જ યજુર્વેદના ‘યેન ઘૌરુગ્રા પૃથિવી ચ દૃઢા, યેન સ્વઃ સ્તમ્ભિતં યેન નાકઃ ।
યોડન્તરિક્ષે રજસો મિમાનઃ કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ’ આ મંત્રમાં હિરણ્યગર્ભ
પ્રજાપતિને સર્વના આધારસ્તમ્ભ તરીકે વર્ણવેલ છે અને જેમ
બૃહદારણ્યકમાં ‘એતસ્ય વૈ અક્ષરસ્ય પ્રશાસને ગાર્ગિ ઘાવાપૃથિવ્યૌ વિધૃતૌ
તિષ્ઠતઃ’ ઇત્યાદિ દ્વારા સૂર્ય, ચન્દ્ર આદિની નિયમિત સ્થિતિના
નિયામકરૂપે અક્ષર - પરમાત્માનું વર્ણન છે અને જેમ મુણ્ડકમાં ‘અતઃ
સમુદ્રા ગિરયશ્ચ સર્વેડસ્માત્સ્યન્દન્તે સિન્ધવઃ સર્વરૂપાઃ’ સમુદ્ર, પર્વત, નદી

सर्वरूपाः - इत्यत्र (२-१-९) समुद्रादिनियतकार्यकारणत्वेन वा निरूपणम्, तथैवात्राप्युत्तरार्धे स्वर्गाकाशोर्वीसागरसप्तकस्थितिः परमात्ममूलकेति प्रतिपादितम्। शब्ददृष्ट्या यद्वेदमन्त्रस्याभिहितस्य प्रतिबिम्बमेव।

पुराणेषु लोके च सागराणां सप्तत्वं प्रसिद्धम्। अत एव सप्तद्वीपसमुद्रा वसुमतीत्युच्यते। पूर्वार्धे त्वत्र सर्वमपि परमात्ममयमिति कारणाभेदवर्णनम्, उत्तरार्धे त्वखिलमपि विश्वं परमात्मानुभावेनैव प्राप्तस्थितिरित्युदितं परमात्ममाहात्म्यम्। यल्लोके गतानां पुनरावृत्तिर्न भवति, स लोको देवयानः, तद्भिन्नः पितृयानः, ततः पुनरावृत्तिभावात्। अथ प्रत्यङ्गं परमात्मानमाह -

मनः सोमः सविता चक्षुरस्य

घ्राणं प्राणो मुखमस्याज्यर्षिबः।

वगेरेना नियमित कार्यना कारण तरीके परमात्मानुं वर्णन છે તેમ અહીં ઉત્તરાર્ધમાં કવિએ સ્વર્ગ, આકાશ, પૃથ્વી અને સાત સમુદ્રની સ્થિતિ પરમાત્માને લીધે છે એવું વર્ણન કર્યું છે. જે શાબ્દિક દૃષ્ટિએ ઋગ્વેદના ઉપર નિર્દેશલ મંત્રનું પ્રતિબિમ્બ માત્ર છે.

પુરાણો અને લોકોમાં સમુદ્રની સાત સંખ્યા પ્રસિદ્ધ છે. તેથી સપ્તદ્વીપસમુદ્રા વસુમતી કહેવાય છે.

અહીં પૂર્વાર્ધમાં તો સર્વ કાંઈ પરમાત્મરૂપ છે એવું કારણાભેદ વર્ણન છે. જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં આખું જગત પરમાત્માને લીધે જ ટકેલું છે એવું માહાત્મ્ય વર્ણન છે. જે લોકમાં ગયા પછી પુનરાવૃત્તિ નથી થતી તે દેવયાન કહેવાય છે. પિતૃયાનલોક એથી જુદો છે, કેમકે ત્યાંથી પુનરાવૃત્તિ થાય છે. હવે પ્રત્યેક અંગોના વર્ણન પૂર્વક પરમાત્માનું વર્ણન કરે છે -

અર્થ :- ચન્દ્ર તે આમનું - પરમાત્માનું મુખ છે, સૂર્ય નેત્ર

૧. ક.ગ. - ંપિવમ્। ખ. - ંપિવમ્।

દિશઃ શ્રોત્રં નાભિરન્દ્રમન્દયાનં

પાદાવિલા સુરસાઃ સર્વમાપઃ।।૨૧।।

ચન્દ્રઃ પરમાત્મનો મુખમ્, સૂર્યસ્તન્નેત્રમ્, વાયુર્નાસિકા, અગ્નિ-સ્તન્મુખમ્, દિશઃ શ્રોત્રમ્, આકાશં નાભિઃ, પૃથિવી પાદૌ, સરસં જલં ચ સર્વમ્।

ઋગ્વેદાદિપ્રાચ્યગ્રન્થેષુ ઋષિભિર્વિવક્ષિતપુરુષાણાં તત્તચ્છરીરાવય-વેભ્ય આધિભૌતિકા આધિદૈવિકાશ્ચ વિભૂતય ઉદ્ભવન્તિ - इति प्रतिपाद्य लोकपुरुषमाहात्म्यं प्रथितम्।

યથા મનસશ્ચન્દ્રોત્પત્તિઃ, ચક્ષુષા સૂર્યપ્રભવઃ, મુખેનેન્દ્રસ્યાગ્નેશ્ચ જન્મ, પ્રાણાદ્વાયોર્જનનમ્, નાભેરન્તરિક્ષપ્રસૂતિઃ, મસ્તકાત્સ્વર્ગોદ્ભવઃ, પાદાત્પૃથિવીજનિશ્ચેત્યાદિ (ઋ૦ ૧૦-૯૦-૧૩-૧૪)। શુક્લયજુર્વેદે તુ છે, પ્રાણવાયુ ઘ્રાણ-નાસિકા છે, દૃતપાચી - અગ્નિ આનું મુખ છે, દિશાઓં શ્રોત્ર છે, આકાશ નાભિ છે, પૃથ્વી પગ છે અને સુરસ જલ તે સર્વ કાંઈ છે.

ભાવાર્થ :- ઋગ્વેદ જેવા પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં લોકપુરુષનું વર્ણન કરતાં ઋષિએ વિવક્ષિત પુરુષના તે તે અવયવમાંથી આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક વિભૂતિઓની ઉત્પત્તિ વર્ણવી લોકપુરુષનું મહત્વ ગાયું છે. જેમ કે મનથી ચન્દ્ર ઉત્પન્ન થયો, ચક્ષુથી સૂર્ય, મુખથી ઈન્દ્ર અને અગ્નિ, પ્રાણથી વાયુ, નાભિથી અન્તરિક્ષ, મસ્તકથી સ્વર્ગ અને પગથી પૃથ્વી થઈ ઈત્યાદિ (ઋ૦ ૧૦.૯૦.૧૩.૧૪). શુક્લયજુર્વેદમાં^૩ એ જ વર્ણનનો થોડો વિકાસ થયો છે. આગળ

૧. ક.ગ. - રમ્બોદ૦। ખ. - રધ્રાભાદ૦। ૨. ખ - ંમાપ। ૩. ચન્દ્રમા મનસો જાતશ્ચક્ષોઃ સૂર્યો અજાયત। શ્રોત્રાદ્વાયુશ્ચ પ્રાણશ્ચ મુખાદગ્નિરજાયત। નાભ્યા આસીદન્તરિક્ષં શીર્ષ્ણો ઘૌઃ સમવર્તત। પદ્ભ્યાં ભૂમિર્દિશઃ શ્રોત્રાત્તથા લોકાં અકલ્પયન્।।૩૧.૧૨.૧૩.શુ૦ ય૦।

तदेव वर्णनं विकसितरूपेण प्राप्यते। पाश्चात्येष्वनेकेषूपनिषद्ग्रन्थेषु सैव प्रक्रिया चित्रप्रकारैः प्ररूपितोपलभ्यते। यथा बृहदारण्यके (१-१-१) मेध्याश्चशिर इत्याद्यनेकाङ्गरूपेणोषाप्रभृतिप्राकृतिकतत्त्वानि परिकल्पितानि, तत्रैव चानेकस्थलेषु किञ्चित्परावतननोपलभ्यन्ते। ऐतरेये तु (१-१-४) मुखेन वाण्या वाण्याऽग्नेर्नासिकायाश्च, नासिकातः प्राणस्य, प्राणेन वायोर्नेत्रस्य चेत्यादिरूपेणोत्पत्तिर्वर्णिता, पुरस्ताद् भागवते तु महन्मात्रो विकासो दृश्यते, यतोऽत्र प्रकृतिगतानि क्षुल्लमहत्तत्त्वानि परमात्माङ्गप्रत्यङ्गत्वेन वर्णितानि। सैव प्रथाऽत्र सूरिभिरनुसृता, यतस्तैरप्यत्राधिभौतिकान्याधिदैविकानि च तत्त्वानि परमात्मनोऽङ्गप्रत्यङ्गरूपेण वर्णितानि। इत्थं च दृश्यमानं कृत्स्नं जगत् परमात्मशरीरमित्युक्त्या तत्सर्वव्यापकतालक्षणो महिमा संस्तुतः।

१तां १ुदा १ुदा उपनिषदोमां अे प्रक्रिया अनेक ३पे ७हलाववामां आवी ॢ. दा.त. ७हृदा२प्यकमां (१.१.१) मेध्य अश्वना शिर आदि अनेक अङ्गो ३पे ७षा आदि प्राकृतिक वस्तुओने कल्पी ॢ. अने वणी ते १ उपनिषदमां १ुदे १ुदे स्थणे अे १ वस्तु १ुदा १ुदा ३पकोमां थोडा घणा ३रुडार साथे आवे ॢ. ॐतरेयमां (१.१.४) मुणथी वाणीनी, वाणीथी अग्नि अने नासिकानी, नासिकाथी प्राणनी, प्राणथी वायु अने नेत्रनी ॢत्यादि३पे उत्पत्ति वर्णवेली ॢ. आगण १तां भागवतमां (२.१.२५-३ॢ) तो ॐटलो ७धो विकास थयो ॢ के प्रकृतिगत नानी-मोटी संप्या७द्ध वस्तुओ प्रभुशरीरना अङ्ग प्रत्यङ्ग३पे वर्णवाअेली ॢ. आ प्रथानो उपयोग करी कवि अहीं आधिभौतिक के आधिदैविक वस्तुओने परमात्माना अङ्ग प्रत्यङ्ग३पे वर्णवे ॢ. अने ते रीते दृश्यमान समग्र १गतने परमात्मानुं शरीर कही तेनी सर्वव्यापकतानो महिमा गाय ॢ.

अत्र सूरिभिश्चन्द्रादयः परमात्मनस्तत्तदङ्गत्वेन निरूपिता तद्वेदोप-निषत्कल्पनानुकरणम्, किन्तु सुरसपानीये सर्वत्वोक्तिः स्वकीय-मनीषोन्मेषविजृम्भितेति सम्भाव्यते। पुनरपि विरोधालङ्कारेणैव परमात्मानं संस्तुवन्नाह—

विष्णुर्बीजमम्भोजगर्भः शम्भुश्चायं कारणं लोकसृष्टौ।

नैनं देवा विदुरते नो मनुष्या देवाश्चैनं विदुरितरेतराश्च

॥२२॥

परमात्मैव विष्णुस्तथाप्यसावेव लोकसर्गे ब्रह्मालक्षणं बीजम्। स एव शङ्करस्तथापि संसारसृष्टिनिबन्धनम्। न तं विदन्ति देवाः, नापि मनुजाः, अन्यान्यसुरा जानन्त्यपि तम्।

एकस्यैव परमात्मनो ब्रह्माविष्णुमहेश्वररूपास्त्रिमूर्तयः प्रसिद्धाः। किन्त्वेतन्त्रिमूर्तिसत्कपौराणिककल्पना सत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणत्रितय-

कविओ चन्द्र, सूर्य, प्राण, अग्नि, दिशा, आकाश, पृथ्वी अने पाणीने परमात्माना ते ते अवयव३पे वर्णव्या ॢ १े ७रा७र वेद अने उपनिषदोनी कल्पनानुं अनुकरण ॢ. कवि सुरस पाणीने सर्व कांई कहे ॢ ते ३पक कविनुं पोतानुं १ अनुकरण ॢ. कवि सुरस पाणीने सर्व कांई कहे ॢ ते ३पक कविनुं पोतानुं १ ढोय ॐम लागे ॢ. ३रीथी विशेषालंकारथी १ परमात्मानी स्तुति करता कहे ॢ -

अर्थ :- आ परमात्मा विष्णु ॢ अने ॢतां लोकना सर्जनमां ७ह्ला३प ७ी१ ॢ. ॐ शङ्कर ॢ अने ॢतां लोकसृष्टिनुं कारण ॢ. अने नथी १ाणता देवो के नथी १ाणता मनुष्यो. अने अने अन्यान्य देवो १ाणे पण ॢ.

भावार्थ :- ॐक १ परमात्मानी ७ह्ला, विष्णु अने महेश्वर ॐ त्रिमूर्ति प्रसिद्ध ॢ, पण ते त्रिमूर्तिनी पौराणिक कल्पना अनुक्रमे

प्राधान्यात्प्रसूता । रजोगुणमवलम्ब्य सृष्टिः सृजति स ब्रह्मा, सत्त्व-
गुणमवलम्ब्य सृष्टिं पालयति स विष्णुः, तमोगुणमालम्ब्य तां संहरति
स शङ्करः । इत्थं तिसृणामपि मूर्तीणां पृथक् पृथक् कार्यक्षेत्रं
विद्यते । तथाप्यत्र त्रिमूर्तिरभेदकल्पनया वर्णिता, तत्पौराणिककल्पनातो
विरुद्धम् । अत्र हि परमात्मैव विष्णुः शङ्करश्च इत्युक्त्वा ब्रह्मवत्
सोऽपि सृष्टिहेतुतयाऽभिहित इति ।

विरोधपरिहारोऽप्यत्र व्यक्तः, यद्यपि त्रिमूर्तिकार्यक्षेत्रं पुराणेषु
भिन्नं भिन्नं प्रकल्पितम्, तथापि वस्तुतः परमात्मैव त्रिमूर्तिः,
अतस्त्रिस्रोऽपि मूर्तयः सृष्टिकारणमपि स्यात् ।

उक्तरीत्या विरोधाभाससंवलितं सगुणवर्णनं कृत्वा परमात्म-
नोऽगम्यतां गमयति-अमरा मर्त्या वा तं न जानन्तीति । गम्यतामपि
गमयति - अन्यान्यदेवास्तं विदन्त्यपीति । परमात्मानं मूलतत्त्वं वा
२१२, सत्त्व अने तमस् अं गुणोनी प्रधानताने आभारी छे.
२१३गुणने अवलम्बी सृष्टि सरजे छे ते ब्रह्मा, सत्त्वगुणने अवलम्बी
तेनुं पालन करनार ते विष्णु अने तमोगुणने अवलम्बी तेनो संहार
करनार ते शङ्कर. आ रीते त्रणे मूर्तिनो जुदो जुदो कार्यप्रदेश छे.
छतां कवि अहीं अं त्रिमूर्तिने अभिन्नरूपे वर्णवे छे जे पौराणिक
कल्पनाथी विरुद्ध छे. कवि परमात्माने विष्णु अने शंकर कही
ब्रह्मानी पेठे सृष्टिना कारण तरीके वर्णवे छे. आ विरोधनो परिहार
स्पष्ट छे. ते अं रीते के त्रिमूर्तिनो कार्यप्रदेश पुराणोमां भले भिन्न
भिन्न कल्पारो होय छतां वस्तुतः अं त्रिमूर्ति परमात्मा ज छे अने
तेथी त्रणे मूर्तिओ सृष्टिनुं कारण पण छे.

उपर प्रमाणे विरोधाभासी सगुण वर्णन कर्या पछी कवि
परमात्मानी अज्ञेयता सूचववा कहे छे के तेने देवो के मनुष्यो
जाणता नथी. अने साथे ज ज्ञेयता सूचववा कहे छे के अन्यान्य

कश्चिज्जानाति न वेति ऋग्वेदरचनाकालाच्चर्चाविषयः प्रश्नः ।
नासरीयसूक्तेऽभिहितम् - देवानां तज्ज्ञानं सम्भवति । पुनरपि ऋषिराह-
देवास्तु पाश्चात्याः, कथङ्कारं ते स्वपूर्ववर्ति मूलतत्त्वं जानीयुरिति ।
एतदेवोत्तरः पश्चात् परमात्मनो गम्यागम्यत्वे पर्यवसितः, योऽत्राप्य-
भिहितोऽभियुक्तैः । सूर्योदयाद्यपि परमात्ममूलकमिति प्रतिपादयन्नाह-

अस्मिन्नुदेति सविता लोकचक्षुरस्मिन्नस्तं गच्छति चांशुगर्भः ।

एषोऽजस्रं वर्तते कालचक्रमेतेनायं जीवते जीवलोकः ॥२३॥

यो नेत्रवल्लोकाय प्रकाशं ददातीत्यतो लोकचक्षुरित्यभिधीयते, स
सूर्यः परमात्मन्युदेति, तस्मिन्नेव च स्वांशून् संहरन्नस्तमप्येति । स एव

देवो जाणे पण छे. परमात्माने के मूलतत्त्वने कोई जाणे छे के नही
अं प्रश्न ऋग्वेदना समयथी चर्चातो हतो. नासदीयसूक्तमां कहेवामां
आव्युं छे के देवो^३ अने जाणता हशे. वणी ऋषि कहे छे के देवो
तो पाछणथी थया. तेओ पोताना पूर्ववर्ती मूलतत्त्वने केवी रीते
जाणे ? आ उत्तर आगण जतां परमात्माना ज्ञेय-अज्ञेय स्वरूपमां
परिणाम्यो तेने ज कविअं अहीं वर्णवे छे. सूर्योदय वगेरे पण
परमात्माने आभारी छे. ते कहे छे -

अर्थ :- आ परमात्माने विषे ज सूर्य जे नेत्रनी पेठे लोकने
प्रकाशदायक होवाथी लोकचक्षु कहेवाय छे ते उदय पामे छे अने
अं ज परमात्मा विषे ते सूर्य पाछो अंशुगर्भ - किरणोने
पोतानी अंदर गर्भनी पेठे संकेली लेतो अस्त पामे छे. अं ज
परमात्मा सतत कालयकूपे प्रवर्त छे अने अनाज वडे आ

१. क.ख - चांसुग० । २. क.ग. - जीवति । ३. को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्
कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाऽथा को वेद यत
आबभूव ॥६॥ इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न । यो
अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥७॥

परमात्मा सततं कालचक्रत्वेन प्रवर्तते । तत एवायं जीवलोको जीवति ।

बृहदारण्यके (३-८-९) वाचकनवीगार्गी प्रति याज्ञवल्क्यस्यायं प्रत्युत्तरः - एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गी ! सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ - इति । अयमर्थः - सूर्यश्चन्द्रश्च परमात्ममहिम्नैव बद्धस्थिती, नियमितं च स्वस्वकार्यं कुर्वतः । एतदेव प्रपञ्चितं **कठोपनिषदि** - यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति - इति (४-९) ।

एतदेव वस्तु पूर्वार्धे निर्वर्ण्य परमात्ममहिमा पूर्वार्धेऽत्र गीतः । उत्तरार्धे तु सन्ततं परिवर्तमान-कालचक्रतया परमात्मा संस्तुतः । कालवादिनो ह्युरीकुर्वन्ति विश्वविश्वहेतुत्वेन कालमेव । एतन्मतमुल्लिखितं वर्ततेऽथर्ववेदीये **कालसूक्ते** (काण्डम् १९, सूक्तम् ५३-५४) । सूरिभिरत्र परमात्मैव जगत्कारणत्वेनाङ्गीकृतः, अतः परमात्मकालयोरभेदं परि-
श्रवलोऽश्रुवी रह्यो छे ।

भावार्थ :- बृहदारण्यक (३.८.९) मां याज्ञवल्क्ये वायङ्मनी गार्गीने उतर आपतां क्वं छे के - 'एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गी ! सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ' अर्थात् सूर्य-चंद्र अं परमात्माना महिमाने लीधे १ रह्यां छे, अने नियमितपणे पोतपोतानुं काम करे छे. आ कथननुं जणे भाष्य करता न होय अं कठोपनिषदमां ऋषि कहे छे के 'यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छति' . आ १ वस्तुने सूरिश्च अहीं पूर्वार्धमां वर्षावी परमात्मानो महिमा गाय छे. उत्तरार्धमां ते परमात्माने निरंतर इरता कालयज्ञरूपे वर्षावे छे. कालकारणवादिओ समग्र विश्वना कारण तरीके काणने १ मानता. आ मतनो उल्लेख अथर्ववेदना (कांड १९, सूक्त ५३-५४) कालसूक्तमां स्पष्ट छे. कवि अहीं परमात्माने १ विश्वनुं कारण माने छे. तेथी ते परमात्मा अने काण जन्नेने अभिन्न कल्पी कहे छे के १ कालयज्ञ निरंतर प्रवर्तमान होवानी मान्यता छे ते कालयज्ञ वस्तुतः परमात्मा १ छे. काणने यक

कल्प्योदितम् - निरन्तरं परिवर्तमानं कालचक्रं परमार्थतः परमात्मैवेति । कालस्य चक्रोपमा सदागतिसाधर्म्यात् । चक्रे ह्यराः षड् द्वादशो वा भवन्ति, तथा कालेऽपि षडृतवो द्वादशमासा वाऽरस्थानीया भवन्ति ।

जैनसिद्धान्तेऽप्युपलभ्यते कालचक्रप्ररूपणम् । किन्तु नात्र ऋतूणां मासानां वा वार्ता, अपि तु भिन्नप्रकारेण षड् द्वादश च विभागान् निरूप्य तेऽरत्वेनाभिहिताः । ये ब्रह्मदिनरात्रिसत्कपौराणिककल्पनामप्यतिक्रम्य व्यवस्थिताः । उत्कर्षं सूचयन्तः षडरा उत्सर्पिणीत्यभिधीयन्ते, अपकर्षलक्षिता त्ववसर्पिणीतया प्रसिद्धाः ।

एतदृतुचक्रं मासचक्रं कालचक्रं वोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणं क्षणमपि विरतिमन्तरेणानारतं परिवर्तमानं गच्छत्यागच्छति चातस्तद्गतिश्चक्रमेवानुकुरुते, अतः काले चक्रोपमा सङ्गतिमङ्गति । इत्थं च समग्र-

कहेवामां आवेल छे ते अं सूर्यववा के जंम यक सदा इर्या करे छे तेम काण पण सदा गति कर्या करे छे. यकमां आराओ होय छे ते जार के छ होवानी मान्यता छे. काणने यक कहेवामां अं पण आशय छे के यकना छ के जार आराओनी पेठे काणने पण छ ऋतु अने जार महिनारूप आराओ छे. जैन परंपरामां पण कालयकनी प्ररपणा छे परंतु तेमां ऋतु के मासने स्थाने जीञ् १ जतना छ अने जार विभागनुं निरपण करी तेने आरा कहेवामां आव्या छे. ते छ के जार कालविभाग ब्रह्माना दिवस अने रातनी पौराणिक प्ररपणाथी पण आगत वधी जय छे. यऽतीनो कम सूर्यवनार छ आरा उत्सर्पिणी अने पऽतीनो कम सूर्यवनार छ आरा अवसर्पिणी कहेवाय छे. आ ऋतु यक अने मासयक तथा उत्सर्पिणी-अवसर्पिणीरूप काणयक नियमितपणे अं पण क्षण थोल्यां सिवाय इरीइरीने जय अने आवे छे. अनी गति जराजर यक जेवी १ छे, तेथी काणने यकनी उपमा जराजर लागू पडे छे. अन्ते कवि कहे छे के समग्र

જીવલોકજીવનં પરમાત્મમૂલકમ્ । કઠોપનિષદિ યદુક્તમ્ - ન પ્રાણેન નાપાનેન મર્ત્યો જીવતિ કશ્ચન । इतरेण तु जीवन्ति, यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ इति (૫-૫), તદત્ર પ્રતિબિમ્બિતં પ્રતિભાસતે । જીવનમૂલકત્વમેવ પરમાત્મનઃ સમર્થયતિ -

अस्मिन् प्राणाः प्रतिबद्धाः प्रजानाम्
अस्मिन्नस्ता रथनाभाविवाराः ।

अस्मिन् प्रीते शीर्णमूलाः पतन्ति
प्राणाशंसाः फलमिव मुक्तवृन्तम् ॥२४॥

પરમાત્મન્યેવાસ્મિન્ પ્રજાનાં પ્રાણાઃ પ્રતિબદ્ધા વર્તન્તે । અસ્મિન્નેવ તે પ્રાણા રથસ્ય નાભાવરા ઇવાર્પિતાઃ । યદા પ્રસન્નીભવતિ પરમાત્મા, તદા પ્રાણસ્પૃહા વૃન્તાત્ પૃથગ્ભૂતં ફલમિવ શિથિલમૂલા નિપતતિ ।

યથા શુક્લયજુર્વેદે મનોઽધિકૃત્યોક્તમ્- યસ્મિન્નૃચઃ સામ યજુષિ યસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતા રથનાભાવિવારાઃ । યસ્મિન્શ્ચિત્તં સર્વમોતં પ્રજાનામ્ જીવલોકનું જીવન પરમાત્માને જ આભારી છે. કવિનું આ કથન કઠના ‘ન પ્રાણેન નાપાનેન મર્ત્યો જીવતિ કશ્ચન । इतरेण तु जीवन्ति, यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ’ આ વિચારનું પ્રતિબિમ્બ છે. જીવન પરમાત્માને આભારી છે, તેનું જ સમર્થન કરતા કહે છે -

अर्थ :- आ परमात्माમાં જ પ્રજાના પ્રાણો જડાયેલા છે. એમાં જ તે પ્રાણો રથની નાભિમાં આરાની પેઠે અર્પિત થયેલા છે. જ્યારે એ પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય ત્યારે જ પ્રાણની સ્પૃહા ડીટડાથી છૂટા પડેલ ફળની પેઠે શિથિલમૂલ બની ખરી પડે છે.

भावार्थ :- शुक्लयजुर्वेदમાં જેમ મનને વિષે કહેવામાં આવ્યું છે - ‘यस्मिन्નૃચઃ સામ યજુષિ યસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતા રથનાભાવિવારાઃ । યસ્મિન્શ્ચિત્તં સર્વમોતં પ્રજાનામ્’ તેમ અહિં કવિ પરમાત્માને ઉદ્દેશી કહે છે કે

૧. ય- પ્રાણાત્સંસા ફ૦ । ગ-પ્રણાશંસો ફ૦ । ૨. ક- ફલામિ૦ । ૩. ય- ંવૃન્તમ્ ।

- इति (૩૪-૫), તથૈવાત્રાપિ પરમાત્માનમુદ્દિશ્યોદિતમ્ - પ્રજાનાં પ્રાણાઃ પરમાત્મન્યેવ પ્રતિબદ્ધાઃ, નાભાવરા ઇવ પ્રતિષ્ઠિતાઃ । एवञ्च प्राणिजीवनं परमात्मनैव संवलितम्, न ततो भिन्नम्, तथापि यदा परमात्मनोऽनुग्रहो भवति, तदा प्राणधारणवृत्तिर्विलयमुपयाति, तद्-बीजाविद्याया विनष्टत्वात् । अस्मिन् कथनेऽपि विरोधः, परमात्म-प्रतिबद्धानां प्राणानां तत्प्रसादे विलयाघटनात् । अत्रैवं परिहारः- प्राणिनां जिजीविषाऽज्ञाननिबन्धना । यावत्प्राणिन आत्मानं परमात्मतया न विदन्ति, तावदेव सा जिजीविषा जीवति, तावदेव परमात्मनि तत्प्राण-प्रतिबद्धता सम्भवति । परमात्मस्वरूपविज्ञाने तु शिथिलीभूतत्वेना-ज्ञानमूलानां स्वयमेवापगच्छति जिजीविषा ।

નાભાવરાણાં પ્રતિષ્ઠિતત્વં વેદકાલાત્ પ્રસિદ્ધમ્, પ્રચલિતં ચૈતદ્ પ્રજાઓના પ્રાણો પરમાત્મામાં જ બદ્ધ છે અને તે નાભિમાં આરાની પેઠે ગોઠવાયેલા છે. એટલે કે પ્રાણીજીવન પરમાત્મા સાથે જ સંકળાયેલું છે, તેથી જુદું નથી. આમ છતાં જ્યારે પરમાત્માનો અનુગ્રહ થાય છે ત્યારે એ પ્રાણ ધારણ કરવાની વૃત્તિ, એનું મૂળ અવિદ્યા નષ્ટ થવાથી આપોઆપ સરી જાય છે. આ કથનમાં વિરોધ ભાસે છે, કેમ કે જો પ્રજાપ્રાણ પરમાત્મા સાથે ગ્રથિત હોય તો તે પરમાત્મા પ્રસન્ન થવાથી ખરી કેમ પડે ? પણ એનો પરિહાર એવી રીતે કરવો જોઈએ કે પ્રાણીઓની જિજીવિષા તે અજ્ઞાનને આભારી છે. જ્યાં લગી પ્રાણીઓ પોતાને પરમાત્મરૂપ ન જાણે ત્યાં લગી જ તે જિજીવિષા ટકે છે અને ત્યાં લગી જ પરમાત્મામાં પ્રાણ સંકળાયેલું રહે છે. પરમાત્મસ્વરૂપનું ભાન થતાં એ અજ્ઞાનનું ભાન થતાં એ અજ્ઞાનનું મૂળ શિથિલ થવાથી જિજીવિષા આપોઆપ ચાલી જાય છે.

નાભિમાં આરા ગોઠવાયાની ઉપમા વેદ કાળથી પ્રસિદ્ધ છે.

૧. શુક્લયજુર્વેદ ૩૪.૫ ।

બૃહદારણ્યકે મુણ્ડકોપનિષદિ કૌષીતક્યુપનિષદાદૌ ચ । મુણ્ડકોપ-
નિષદિ - તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાપરે - इत्यत्र (૨-૨-૮) જ્ઞાનયોગમહિમા ।
પ્રસ્તુતે તુ - અસ્મિન્ પ્રીતે - इत्युत्तरार्धे ભક્તિયોગમાહાત્મ્યમ્, યથોક્તં
કઠોપનિષદિ - યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ - इति (૨-૨૨) ।

પક્વફલસ્ય વૃન્તાત્ પૃથગ્ભાવરૂપોપમાપ્યતિપ્રાચીના, યથાભિહિતં
શુક્લયજુર્વેદે - ઉર્વારુકમિવ બન્ધનાત્ - इति (૩-૬૦) । ઉપયુક્તા
ચૈષા કાલિદાસેનાપિ । પુનરપિ ચઞ્ચવ્ચમત્કારકારિણા વર્ણનેન પરમાત્માનં
વર્ણયતિ-

અસ્મિન્નેકશતં નિહિતં^૧ મસ્તકાનામસ્મિન્
સર્વા^૨ ભૂતયશ્ચેતયશ્ચ ।
મહાન્તમેનં^૩ પુરુષં^૪ વેદ વેદ્યં
આદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્ । ૨૫ । ।

અને તે બૃહદારણ્યક, મુણ્ડક, કૌષીતકી આદિ ઉપનિષદોમાં પણ
બહુ પ્રચાર પામી છે.^૫

મુણ્ડકોપનિષદમાં ‘તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાપરે’ એ પદમાં જ્ઞાનયોગનો
મહિમા છે, જ્યારે અહિં ‘અસ્મિન્ પ્રીતે’ એ ઉત્તરાર્ધમાં ભક્તિયોગનું
માહાત્મ્ય છે, જેવી રીતે ‘યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ’ ઇત્યાદિમાં છે. પાકું
ફળ અંધનથી છૂટું પડવાની ઉપમા પણ બહુ જૂની છે. - ‘ઉર્વારુકમિવ
બન્ધનાત્’ શુક્લયજુર્વેદ ૩.૬૦. કાલિદાસે પણ એનો ઉપયોગ કર્યો
છે. ફરીથી ચમત્કારપૂર્ણ વર્ણનથી પરમાત્માનું વર્ણન કરે છે.

અર્થ :- એમાં સો મસ્તક રહ્યાં છે, એમાં બધી જ સંપત્તિઓ
અને વિપત્તિઓ છે. અંધકારથી પર, સૂર્ય જેવા પ્રકાશમાન
વર્ણવાળા એ જ્ઞેય મહાન પુરુષને હું જાણું છું.

૧. ખ. ગ - મત્તકાં । ૨. ખ-ભૂતશ્ચેતં । ૩. ક- મહાતમેં । ૪. ખ - પુરુષવેં ।
૫. ક- વેદં વેં । ૬. બૃહદાં ૩.૫.૧૫ । મુણ્ડકં ૨.૨.૬ । કૌષીં ૩.૧ ।

તસ્મિન્ મસ્તકશતં નિહિતમ્, તસ્મિન્નેવ સર્વાઃ સમ્પદો વિપદશ્ચ ।
અન્ધકારાત્પરસ્તાત્ સૂર્યવત્ પ્રભાસ્વરવર્ણં જ્ઞેયં મહાન્તમેનં પુરુષમહં
જાનામિ ।

પુરુષસૂક્તે (ઋ૦ ૧૦-૧૦-૧) પુરુષવર્ણને - સહસ્રશીર્ષા - इति
પદેન મસ્તકસહસ્રનિર્દેશઃ કૃતઃ, યોડુનુકૃતઃ શુક્લયજુર્વેદે (૩૧-૧)
શ્વેતાશ્વતરાદૌ ચ (૩-૧૪) । અત્ર તુ સૂરિભિઃ પરમાત્મવર્ણને મસ્તકશતં
પ્રતિપાદિતમ્ । શતં સહસ્રં વેતિ સઙ્ખ્યાભેદમાત્રમ્ । તાત્પર્યં ત્વેતદેવ
યલ્લોકપુરુષાત્મનઃ પરમાત્મનોડુનેકમુખાનિ વિદ્યન્તે । મનુષ્યપુરુષસ્ય
યત્કિઞ્ચિત્પ્રાણપુરુષસ્ય વૈકમેવ મુખં ભવતિ । इदं તુ પરમાત્મનો
વૈશિષ્ટ્યં યદશેષપ્રાણિનો મુખાનિ તત્સત્કાન્યેવ શુક્લયજુર્વેદે (૨૫-
૧૩) મૃત્યુરમરત્વં ચૈતદ્ દ્વિતયમપિ પરમાત્મપ્રભાત્વેન પ્રતિપાદિતં
વર્તતે, એતદેવાત્ર પ્રકારાન્તરેણ પ્રોક્તં યત્સર્વા અપિ વિભૂતયો વિપદશ્ચ
લોકપુરુષરૂપે પરમાત્મન્યેવ વિદ્યન્તે ।

ભાવાર્થ :- પુરુષસૂક્તમાં (ઋ.૧૦.૮૦.૧) પુરુષનું વર્ણન કરતાં
‘સહસ્રશીર્ષા’ પદથી હજાર મસ્તકનો નિર્દેશ છે જેનું અનુકરણ
શુક્લયજુર્વેદ (૩૧.૧) તથા શ્વેતાશ્વતર (૩.૧૪) આદિમાં છે. અહિં
તો કવિએ પુરુષરૂપે પરમાત્માનું વર્ણન કરતાં સો મસ્તકનો નિર્દેશ
કર્યો છે. સો કે હજાર એ સંખ્યાભેદ માત્ર છે, એનું તાત્પર્ય તો
એટલું જ છે કે લોક-પુરુષ-રૂપ પરમાત્માને અનેક મુખ છે, જ્યારે
મનુષ્ય પુરુષ કે કોઈ પણ પ્રાણી પુરુષને માત્ર એક જ મુખ હોય છે.
પરમાત્માની વિશેષતા એ છે કે તમામ પ્રાણીઓના મુખો એ એના જ
મુખો છે. શુક્લયજુર્વેદમાં (૨૫.૧૩) મૃત્યુ અને અમરત્વ બંને
પરમાત્માની છાયા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. એ જ તત્ત્વને અહીં
કવિ જુદી રીતે બહુલાવી કહે છે કે બધી જ વિભૂતિઓ અને
વિપત્તિઓ લોકપુરુષરૂપ પરમાત્મામાં જ છે. આવા પરમાત્મપુરુષનું

एवम्भूतस्य परमात्मपुरुषस्य वर्णनम् - वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् - इत्यादिरूपेणोपलभ्यते [शुक्लयजुर्वेदे
(३१-१८), श्वेताश्वतरे (३-८)] तदेवात्र किञ्चित्परावर्त्तसचिवं सूरिभिः
सङ्गुम्फितम् । परमात्मलोकोत्तरतायां विद्यते । लौकिकपुरुषस्यैकं मुखम्,
पूर्णपद्यतात्पर्यं परमात्मपुरुषस्यानेकानि वक्त्राणि, लौकिकपुरुषस्य
सम्पदो विपदो वा भवन्ति, न तु कृत्स्नाः । परमात्मनि त्वखिला
अपि ताः समाविष्टा वर्तन्ते । लौकिकः पुरुषोऽज्ञानावृतो भवति,
परमात्मा तु ततः परस्तादिति । न केवलं तमसः, अपि तु वाग्नि-
लासादपि परस्तात् परमात्मेत्याशयेनाह-

विद्वानज्ञश्चेतनोऽचेतनो वा स्रष्टा

निरीहः स ह पुमानात्मतन्त्रः ।

क्षराकारः सततं चाक्षरात्मा

विशीर्यन्ते वाचो युक्तयोऽस्मिन् ॥२६॥

वर्णन 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-मादित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इत्यादिऽपे
शुक्लयजुर्वेदे (३१.१८) અને શ્વેતાશ્વતર (૩.૮) માં છે. તેને જ થોડા
ફેરફાર સાથે કવિ અહિં ઉત્તરાર્ધમાં ગ્રથિત કરે છે.

આખા પદ્યનું તાત્પર્ય પરમાત્માની લોકોત્તરતા સૂચવવાનું છે.
સામાન્ય લૌકિક પુરુષને એક મુખ હોય છે, જ્યારે પરમાત્મ પુરુષને
અનેક મુખો હોય છે. લૌકિક પુરુષને સંપત્તિ કે વિપત્તિ હોય પણ તે
બધી જ નહીં, જ્યારે પરમાત્મ પુરુષમાં બધી સંપત્તિ-વિપત્તિઓનો
સમાવેશ થઈ જાય છે. લૌકિક પુરુષ અજ્ઞાનાન્ધકારથી આવૃત્ત હોય
છે જ્યારે પરમાત્મ પુરુષ એથી પર છે. પરમાત્મા અંધકારથી જ
નહીં, શબ્દથી પણ પર છે, એ આશયથી કહે છે -

અર્થ :- તે આત્મતન્ત્ર પુરુષ વિદ્વાન્ છે અને અજ્ઞ છે,
ચેતન છે અને અચેતન છે, કર્તા છે અને અકર્તા છે, પરિવર્તિષ્ણુ

સ આત્મતન્ત્રઃ પુરુષો વિદ્વાનજ્ઞશ્ચ, ચેતનોઽચેતનશ્ચ, કર્તાઽકર્તા
ચ, પરિવર્તિષ્ણુરપરિવર્તિષ્ણુ ચ, તદેવમ્ભૂતે પરમાત્મનિ વિરમન્યશૈષા
વાગ્વિલાસાઃ ।

इदमत्र हृदयम् - पद्येऽस्मिन्नेकैर्मिथोविरुद्धैर्विशेषणद्वन्द्वैः परमा-
त्मनोऽनेकरूपता लोकोत्तरता च व्याख्याता, तां व्याख्यायापि प्रान्ते
तु खिन्ना इव सूरय आहुः - वस्तुतस्तु काऽपि वाग्युक्तिः परमात्मप्ररूपणे-
ऽप्रत्यलैवेति । इत्थं च विरोधमयैर्युगलैराख्याय सगुणस्वरूपं पर्यवसति
सूरिसंवर्णनं निर्गुणस्वरूप एव ।

अत्र विशेषणव्यक्तीभवन् विरोधोऽपेक्षाभेदेन विशीर्यते । सर्वात्म-
कतया विवक्षितः परमात्मेत्यपि विरोधपरिहाराय पर्याप्तम् । यतो
ज्ञान्यज्ञानी जडं चेतनं कर्त्रकर्तृ नश्वरमनश्वरं यत्किञ्चिदप्यस्ति, तत्सर्वं
परमात्ममयमिति सर्वाण्यपि विशेषणानि घटन्त एव परमात्मनि ।

છે અને અપરિવર્તિષ્ણુ છે. એવા એ પરમાત્માને વિષે બધા
વાણીવિલાસો વિરમી જાય છે.

ભાવાર્થ :- આ પદ્યમાં અનેક પરસ્પર વિરોધી વિશેષણદ્વન્દ્વો
દ્વારા પરમાત્માનું અનેકરૂપત્વ તેમ જ લોકોત્તરત્વ સૂચવ્યું છે. કવિ
છેવટે એવાં વિરોધી દ્વન્દ્વો દ્વારા વર્ણન કરતાં થાકતા હોય તેમ કહે
છે કે સાચી વાત તો એ છે કે કોઈ પણ વાગ્યુક્તિ પરમાત્માનું
નિરૂપણ કરવા અસમર્થ છે. વિરોધી વિશેષણો દ્વારા પરમાત્માનું સગુણ
સ્વરૂપ વર્ણવી કવિ છેવટે તેના નિર્ગુણ સ્વરૂપ તરફ જ વળે છે.

વિશેષણગત વિરોધાભાસનો પરિહાર અપેક્ષાવિશેષથી થઈ જાય
છે. અહીં પરમાત્મા સર્વાત્મકરૂપે વિવક્ષિત હોવાથી અજ્ઞાની-જ્ઞાની,
જડ-ચેતન, કર્તા-અકર્તા, વિનશ્વર-અવિનશ્વરરૂપ જે કાંઈ છે તે બધું
પરમાત્મરૂપ હોવાથી તેમાં બધાં જ વિરોધી વિશેષણો ઘટી શકે.

યથા વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદે પરમાત્મશરીરં ચિદચિદુભયરૂપતયાભિહિ-
તમ્, તથૈવાત્રાપ્યભિધાતું શક્યતે। શુદ્ધાદ્વૈતીયેઽવિપરીતપરિણામવાદે
યત્કિઞ્ચિદપિ જડં ચેતનં વા જગત્યસ્તિ, તત્સર્વમપિ પરમાત્મપરિ-
ણામરૂપમિતિ તન્મતેન જડાદિ સર્વં પરમાત્મરૂપમેવ। એતદેવાત્રાપિ
પદ્યે પ્રતિબિમ્બિતં પ્રતિભાસતે। પર્યન્તે તુ - યતો વાચો નિવર્તન્તે -
इति तैत्तिरीयोपनिषद् वचोऽनुसारेण निर्गुणस्वरूपमेव परमात्मनः
सूचितं सूरिभिः। किञ्च -

^૧बुद्धिबोद्धा बोधनीयोऽन्तरात्मा

बाह्यश्चायं स परात्मा दुरात्मा।

नासावेकं ना पृथग् नाभि नोभौ

सर्वं चैतत् पशवो यं द्विषन्ति।।२७।।

વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદમાં પરમાત્માનું શરીર ચિદ્-અચિદ્ ઉભયરૂપે
નિરૂપિત છે. તેથી તેમાં જેમ પરમાત્મા ચિત્ શરીર અને અચિત્
શરીર કઠી શકાય તેમ અહીં પણ કઠી શકાય. શુદ્ધાદ્વૈતના અવિપરીત
પરિણામવાદમાં જે કાંઈ જડ-ચેતન જગતમાં છે તે બધું પરમાત્માના
પરિણામરૂપ મનાય છે એટલે તે મત પ્રમાણે જડ ચેતન જે કાંઈ છે
તે બધું પરમાત્મરૂપ જ છે. તેવા વિચારોની છાયા આ પદ્યમાં છે.
છતાં કવિ ‘યતો વાચો નિવર્તન્તે’ ના વાક્યને અનુસરી છેવટે પરમાત્માનું
નિર્ગુણ સ્વરૂપ જ સૂચવે છે. વળી—

અર્થ :- આ પરમાત્મા બુદ્ધિનો બોદ્ધા અને બુદ્ધિનો વિષય
છે. તે અંદર છે અને બાહ્ય છે, એ શ્રેષ્ઠ આત્મા અને કનિષ્ઠ
આત્મા છે, એ નથી એક કે નથી અનેક, અને છતાં તે

૧. ક.ખ.ગ - બુદ્ધિર્બોદ્ધા। ૨. ખ - ંયોત્તરાં। ૩. ક.ગ - ંશ્ચાયં સ
દુરાત્મા। ૪. ક - ંશ્ચાયં દુરાત્મા। ૪. ક - યદ્વિષન્તિ। ૫. ગ -
યદ્વિષન્તિ।

સોઽયં પરમાત્મા મતિમન્તા મતિગોચરશ્ચ। સોઽભ્યન્તર્બાહ્યશ્ચ।
સ એવ શ્રેષ્ઠાત્મા કનિષ્ઠશ્ચ। નાસાવેકઃ, નાપ્યનેકઃ, નાપ્યનુભયઃ,
किञ्च सर्वरूपोऽसौ, यं पशवः - जीवात्मानो द्विषन्ति।

અયં ભાવઃ, સાંખ્યતત્ત્વજ્ઞાનમનુસૃત્યાત્મપરમાત્મસમ્બન્ધિનો યે
વિરુદ્ધા વિચારા વેદોપનિષદ્ગીતાદિગ્રન્થેષુ પ્રતિપાદિતાઃ, તેમ્ય એવ
કેચિત્ પ્રસ્તુતપદ્યે વિરોધમયૈર્વિશેષણયુગલૈઃ સદ્ગૃહીતાઃ, લોકોત્તરત્વં
ચૈવં પરમાત્મનઃ સૂચિતમ્। સાંખ્યદર્શનમાત્માનં પરમાત્માનં ચાન્તઃ-
કરણસાક્ષિત્વેન મન્યતે, બુદ્ધિગતબોધછાયાવાનસૌ કૂટસ્થોઽપિ બોદ્ધેતિ
ચ પ્રતિપાદયતિ। તથા - આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો
નિદિધ્યાસિતવ્યઃ - (બૃહદારણ્યકે ૪-૫-૬) इत्यादि शब्दैरात्मा
बुद्धिवृत्तिविषय इत्यपि वदति। तदेव विचारयुगलं सूरिभिः - बोद्धा
बोधनीयः - इति वचसा प्रकटीकृतम्। यदुपनिषत्सु - तदन्तरस्य
सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः - इति (ईशावास्योपनिषदि ५),
ઉભયરૂપ નથી એમ પણ નથી. વળી એ સર્વરૂપ છે કે જેનો
પશુઓ-જીવાત્માઓ દ્વેષ કરે છે.

ભાવાર્થ :- સાંખ્યતત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરી આત્મા અને પરમાત્માને
લાગુ પડે એવા જે વિરોધાભાસી વિચારો વેદ, ઉપનિષદ્ અને ગીતા
આદિમાં અનેક રીતે પ્રકટ થયેલા છે તે જ વિચારોમાંથી કેટલાકને
કવિએ આ પદ્યમાં વિરોધાભાસી વિશેષણ દ્વન્દ્વરૂપે ગ્રથિત કર્યા છે
અને તે દ્વારા પરમાત્માની લોકોત્તરતા સૂચવી છે. સાંખ્યદર્શન
આત્મા-પરમાત્માને બુદ્ધિ -અંતઃકરણનો સાક્ષી માની બુદ્ધિગત બોધની
છાયાવાળો માની કૂટસ્થ છતાં તેને બોદ્ધા કહે છે, અને સાથે જ તે
‘આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ’ ઇત્યાદિ જેવા
શબ્દો દ્વારા આત્માને બુદ્ધિવૃત્તિનો વિષય પણ કહે છે. એ વિચારયુગલને
કવિએ બોદ્ધા અને બોધનીય કઠી પ્રકટ કરેલ છે. ‘તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય

સબાહ્યાભ્યન્તરો હ્યજઃ (મુન્ડકોપનિષદિ ૨-૧-૨) इत्युद्युक्तिभिः प्रकटीकृतम्, તદેવ પ્રકૃતેઽન્તરાત્મશબ્દેન બાહ્યાભિધાનેન ચોચ્યતે ।

सर्वेष्वपि तत्त्वेष्वामैव मुख्यं तत्त्वम् । अत एव स परात्मतया परमात्मत्वेन वा प्रसिद्धः, किन्तु स एवात्र दुरात्मेत्यप्युक्तः, सोऽयं विरोधावधिः । एष गीतायां विभूतियोगे दशमाध्यायेऽपि प्रथाप्राप्तः । यदा हि कृष्णः स्वात्मानम् – सिद्धानां कपिलो मुनिः – इति (१०-२६), सर्पाणामस्मि वासुकिः – इति (१०-२८), अनन्तश्चास्मि नागानाम् – इति च (१०-२९) वक्ति, तदापि स्वस्मिन् परात्मदुरात्म-योर्युगं समर्थं पर्यन्ते तु लोकोत्तरतामेव स्वस्य व्यनक्ति । एष एव पन्था अत्र सूरिभिरपि स्वीकृतः ।

ऋग्वेदे नासदीयसूक्ते मूलतत्त्वस्वरूपमित्थमुपदर्शितम् – नैतत् सत्, नाप्यसत्, नापि सदसत् इत्यादि । तथात्मस्वरूपनिरूपणेऽपि तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः (ईशा०५), सबाह્યાभ्यन्तरो ह्यजः (मुन्ડ०२.१.२) 'जेવા શબ્દોમાં જે વિચાર ઉપનિષદોએ વ્યક્ત કર્યો છે તેને જ અહિં કવિ 'અન્તરાત્મા' અને 'બાહ્ય' શબ્દથી વ્યક્ત કરે છે. સર્વતત્ત્વોમાં આત્મા જ મુખ્ય તત્ત્વ હોઈ તે પર કે પરમ આત્મા તરીકે સુવિદિત છે. પણ કવિ અહિં તેને 'દુરાત્મા' પણ કહે છે અને સાવ વિરોધિ પક્ષે મુકે છે. આ પરમાત્મા અને દુરાત્માનો વિરોધાભાસ ગીતાના વિભૂતિયોગ અધ્યાય (૧૦) માં સ્પષ્ટ છે. જ્યારે કૃષ્ણ પોતાને 'સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ (૧૦.૨૬), સર્પાણામસ્મિ વાસુકિઃ (૧૦.૨૮), અનન્તશ્ચાસ્મિ નાગાનામ્ (૧૦.૨૯)' એમ કહે છે ત્યારે તે પોતામાં પરાત્મા અને દુરાત્માપણાનું દ્રબ્ધ ઘટાવી છેવટે તો લોકોત્તરત્વ જ સૂચવે છે. કવિએ અહિં એ જ માર્ગ લીધો છે.

ઋગ્વેદના નાસદીય સૂક્તમાં મૂલતત્ત્વનું સ્વરૂપ બતાવતાં ઋષિ કહે છે કે નથી તે સત્, નથી અસત્ કે નથી સદસદ્ આદિ. તેમ

પ્રકૃતે નાત્મૈકઃ, ન નાના, નાપ્યુભય इत्याद्युक्त्वा सर्वात्मकत्वेन समर्थितः ।

तदत्र सूरिशासितो निष्कर्षः – अज्ञान-क्लेशवासनाग्रस्तैः पुरुषैरगम्यं परमात्मस्वरूपम्, अपि तु ते तादृक् तत्स्वरूपं निशम्य तं प्रति द्वेषभाजो भवन्ति । अत्र जीवात्मा पशुशब्देनाभिहितः । तत्रेदं तात्पर्यम् – मानवोऽप्यज्ञानपाशनिबद्धत्वेन पशुवद्दीनः पराधीनश्च । अत एव स पशुपतिस्वरूपश्रवणमात्रेण कुप्यतीति । कथमेतादृग्दुर्गम्यज्ञानेऽभियोगं करिष्यन्ति जीवाः ? इत्याशङ्क्य विरोधमयमप्यस्य स्वरूपं ज्ञातं सदमरत्वं प्रदत्त इत्यवश्यं ज्ञातव्योऽसावित्याकूतेनाह—

અહિં કવિ આત્માનું સ્વરૂપ બતાવતાં તેને એક માનવો, પૃથક્ માનવો કે ઉભયરૂપ માનવો ઇત્યાદિ વિકલ્પોનો નિષેધ કરે છે અને છેવટે કહે છે કે તે તો સર્વાત્મક છે.

કવિ આત્માનું આવું વિરુદ્ધ દેખાતું વર્ણન કરી છેવટે કહે છે કે પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે જે અજ્ઞાન અને કલેશ વાસનાથી ગ્રસ્ત એવા માણસોથી ન સમજાય. ઉલટું તેઓને એવું સ્વરૂપ સાંભળી તેના પ્રત્યે દ્રેષ ઉત્પન્ન થાય છે. જીવાત્માને કવિ પશુ શબ્દથી વર્ણવે છે તે એ સૂચવવા કે વસ્તુતઃ માણસ જાત પણ અજ્ઞાનપાશથી બદ્ધ હોઈ પશુ જેવી દીન અને પરાધીન જ છે, અને તેથી જ તે પશુપતિ-પરમાત્માના સ્વરૂપથી ભડકે છે. પરમાત્માના આટલા દુર્ગમસ્વરૂપને જાણવાની મહેનત કોણ કરશે ? એવી શંકા થઈ હોય, અને જાણે પરમાત્માના સ્વરૂપના જ્ઞાન માટે જીવોને ઉત્સાહિત કરવા માટે કહેતા હોય કે ભલે પરમાત્માનું સ્વરૂપ વિરોધમય અને દુર્ગમ હોય. તો પણ તેને જાણવા અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે તેમનું જ્ઞાન જ અમરપણું બક્ષે છે. આવા આશયથી કહે છે –

सर्वात्मिकं सर्वगतं परीतमनादिमध्यान्तमपुण्यपापम् ।
बालं कुमारमजरं च वृद्धं य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति

॥२८॥

सर्वरूपः सर्ववर्ती सर्वव्याप्तश्च, आदिमध्यान्तविभागविरहितः, पुण्यपापवर्जितः, बालोऽपि सन् कुमारः, वार्द्धक्यवर्जितोऽपि वृद्धः परमात्मा वर्तते । तदेवम्भूतं परमात्मानं यो जानाति, सोऽमरतामुपयाति ।

अत्राप्यापातविरोधं गुम्फनम्, किन्तु परमात्मनः सर्वव्यापकत्वात् सर्वरूपत्वाच्च तादृग् ग्रथनं विरोधशून्यमेव । ये सर्वत्र परमात्मानं पश्यन्ति, त एव मृत्योरपरं पारं प्रयान्तीत्यत्राभिप्रायः ।

प्रकृत आदिमः पादः श्वेताश्वतरीयस्य - सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात् - इति वचसः (३-२१) प्रतिबिम्बम् । द्वितीयस्तु अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यम् - इति गीतोक्तेः प्रतिध्वनिः (११-१९) । तृतीयोऽपि

अर्थ :- सर्वरूप अने छतां सर्वमां रहेल तेम ज व्याप्त, आदि, मध्य अने अंतथी रहित, पुण्य-पापथी रहित, बाल छतां कुमार, वृद्धत्व रहित छतां वृद्ध अेवा अे परमात्माने जे जाले छे ते अमर थाय छे.

भावार्थ :- अहिं पण विरोधाभासी वर्णन छे. परमात्मा सर्वव्यापक अने सर्वरूप होवाथी अेवुं वर्णन वस्तुतः विरोध विनानुं ज छे. क्विनुं मुण्य तात्पर्य तो अे छे के जेओ सर्वत्र परमात्मदर्शन करे छे ते ज मृत्युनी पेती पार जय छे.

आ पधनुं प्रथम पाद श्वेताश्वतर (३.२१) ना 'सर्वात्मानं सर्वगतं विभुत्वात्' अे वचननुं प्रतिबिम्ब छे. जीजा पादमां 'अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यम्' गीता (११.१९) नो तथा 'य आत्मा अपहतपाप्मा' छान्दोग्य (८.७.१) नो प्रतिध्वनि छे. श्रीजा पादमां 'त्वं स्त्री त्वं

१. क - ०त्माकम् । २. ख - ०पापौ । ३. ख - प्रतौ 'च' इति नास्ति ।

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि - इति (४-३), तथा वेदाहमेतमजरं पुराणम् - इति (३-२१) श्वेताश्वतरवचसः समासः । तुर्यस्तु - य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति - इति श्वेताश्वतरीयोक्तेरनुकृतिरिति । इतश्च परमात्मा ज्ञातव्यः, तज्ज्ञानाधिगमे कृतार्थतासम्भवादित्याह-

नास्मिन् ज्ञाते ब्रह्मणि ब्रह्मचर्यं

नेज्या जापः स्वस्तयो नो पवित्रम् ।

नाहं नान्यो नो महान्नो कनीयान्

निःसामान्यो जायते निर्विशेषः ॥२९॥

परमात्मज्ञाने सम्प्राप्ते सति ब्रह्मचर्यं यज्ञो जपः स्वस्तिपठनं पवित्रदर्भं यज्ञोपवीतं वा किञ्चिदपि कर्तव्यतया नावशिष्यते । ततस्त्वहं नास्मि, अन्योऽपि नास्मि, अहं महान्नास्मि, अहं कनीयानपि नास्मि, इत्थमात्मा निःसामान्यो निर्विशेषश्च जायते ।

पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि' (४.३) तथा 'वेदाहमेतमजरं पुराणम्' (३.२१) अे श्वेताश्वतरनो संक्षेप छे. योथुं पाद पण श्वेताश्वतरना 'य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति' (३.१ तथा १०) वचननी अनुकृति छे. परमात्माने जालवा जेछेअे, तेनुं जीजुं कारण अे छे के तेमने जालवाथी कृतकृत्यपणुं प्राप्त थाय छे. अे ज कहे छे -

अर्थ :- आ ब्रह्म-परमात्मानुं ज्ञान थाय त्वाटे ब्रह्मचर्य, यज्ञ, जप, स्वस्तिवाचन के पवित्र - दर्भ या यज्ञोपवीत-अे कशुं कर्तव्य रहेतुं नथी. पछी तो आत्मा हुं नहिं, जीजे नहीं, मोटो नहिं, नानो नहिं, अेवो निःसामान्य अने निर्विशेष थछे जय छे.

१. क.ग - नेज्या । ख - तय्या । २. ख - यातः स्व० । ३. क.ख.ग - न म० ।

४. ग - न्न क० । ५. ख - ०यात्तिःसा० । ६. ख - निर्विकारशेषः ।

પ્રાચીનકાલાદ્ બ્રહ્મચર્ય ગૃહસ્થાશ્રમ ઇત્યાદેસ્તત્સમ્બન્ધિકર્તવ્યપાલનસ્ય ચ રીતિઃ પ્રચલિતાઽસ્તિ । બ્રહ્મચર્ય ધારયિત્વા પ્રથમમાશ્રમેઽધ્યયનં ક્રિયમાણમભૂત્ । દ્વિતીયે ગૃહસ્થાશ્રમેઽનેકપ્રકારા યજ્ઞાઃ કર્તવ્યા ઇતિ નિયમોઽભવત્ । વાનપ્રસ્થાશ્રમસ્તુ ત્યાગાભિમુખઃ, યસ્મિન્ જપઃ સ્વસ્તિપઠનં પવિત્રદર્ભાસનોપયોગાદિ કુર્વન્તિ સ્મ ।

પ્રકૃતે સંન્યાસાશ્રમસત્કસ્ય બ્રહ્મજ્ઞાનસ્ય શ્રેષ્ઠતામાવિષ્કર્તું સર્વોત્કૃષ્ટકર્તવ્યત્વેન ચ તત્ સમર્થયિતુમાહ - યદા બ્રહ્મજ્ઞાનં ભવતિ, તદા પ્રાક્તનસ્યાશ્રમત્રિતયસ્ય કર્તવ્યાનિ વિધાનાનિ ચ સ્વયમેવ નિરુપ-યોગીનિ ભવન્તિ । બ્રહ્મજ્ઞાનનન્તરં યાઽઽત્મદશા ભવતિ, તાં વર્ણયતિ - તદાઽઽત્માઽહમ્ - પ્રથમપુરુષો ન ભવતિ । અન્યઃ - તૃતીયપુરુષોઽપિ ન ભવતિ । તસ્મિન્ મહત્ત્વલઘુત્વાદિભાવોઽપિ ન ભવતિ । સ સામાન્ય-

ભાવાર્થ :- પ્રાચીન કાલથી બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય આદિ આશ્રમોની અને તે અંગેના કર્તવ્યપાલનની પ્રથા ચાલતી આવી છે. બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરી પ્રથમ આશ્રમમાં શાસ્ત્રાધ્યયન કરાવું. બીજા ગાર્હસ્થ્ય આશ્રમમાં અનેકવિધ યજ્ઞો કરવાનું બંધન હતું. ત્યાગાભિમુખ વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં જપ, સ્વસ્તિવાંચન, તેમ જ પવિત્ર ગણાતા દર્ભાસન આદિનો ઉપયોગ કરવાની પ્રથા હતી. કવિ અહિં સંન્યાસાશ્રમના બ્રહ્મજ્ઞાનની સર્વશ્રેષ્ઠતા અને સર્વોચ્ચ કર્તવ્યતા બતાવતા કહે છે કે જ્યારે બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે ત્યારે પ્રથમના ત્રણે આશ્રમોના કર્તવ્યો અને વિધાનો સ્વયમેવ અનુપયોગી બની છૂટી જાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછીની આત્મદશા વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે તે વખતે આત્મા હું - પ્રથમપુરુષ કે અન્ય - તૃતીયપુરુષ રહેતો નથી. તેમ જ એનામાં મોટાપણા કે નાનાપણાનો ભાવ પણ રહેતો નથી. એ સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને પ્રકારોથી પર થઈ જાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનજનિત આત્મસ્થિતિનું આ વર્ણન નિર્ગુણ અને દ્વન્દ્વાતીત ભૂમિકા સૂચવે છે. જ્ઞાનપ્રધાન

વિશેષલક્ષણપ્રકારદ્વિતયાદપિ પરસ્તાદ્ ભવતિ । બ્રહ્મજ્ઞાનજનિતેયમાત્મ-સ્થિતિર્નિર્ગુણાવસ્થાં દ્વન્દ્વાતીતભૂમિકાં ચ સૂચયતિ । જ્ઞાનપ્રધાનેષૂપનિષત્સુ જ્ઞાનયોગપ્રધાનેષુ ચ ગીતાવચનેષુ પ્રકૃતરીત્યૈવાત્મજ્ઞાનમાહાત્મ્યમુપલભ્યતે ।

इतश्च परमात्मा ज्ञातव्यः, तज्ज्ञाने सति शोकादिविगमादित्याह-

नैनं मत्वा शोचते नाभ्युपैति

नाप्याशास्ते म्रियते जायते वा ।

नास्मिंल्लोके गृह्यते नो परस्मिन्

लोकातीतो वर्तते लोक एव ॥૩૦॥

વિજ્ઞાય પરમાત્માનં જ્ઞાતા ન શોચતે, ન કિઞ્ચિત્ પ્રાપ્નોતિ, નાપિ કિઞ્ચિત્ કાઙ્ક્ષતે, ન નિધનમુપયાતિ, નાપ્યુત્પદ્યતે, નેહલોકે પરલોકે વા ગૃહ્યતે । લોકાતીતોઽપિ સ લોક એવ વર્તતે ।

તદત્રાયમભિપ્રાયઃ । જીવન્મુક્તો બ્રહ્મજ્ઞાની જનમધ્યે નિવસન્નપિ તદીયશોક-હર્ષ-સ્પૃહા-જન્મ-મૃતિ-એહિકામુત્રિકબન્ધનેભ્યઃ પરસ્તાદ્ ભૂત્વા ઉપનિષદોમાં અને જ્ઞાનયોગપ્રધાન ગીતાના વચનોમાં આ જ રીતે આત્મજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય વર્ણવાયેલું છે. પરમાત્માને જાણવો જોઈએ, તેનું હજુ એક કારણ એ છે કે પરમાત્માને જાણવાથી શોક વગેરે જતા રહે છે. એ જ કહે છે -

અર્થ :- પરમાત્માને જાણ્યા પછી જ્ઞાતા નથી શોક કરતો કે નથી કંઈ પ્રાપ્ત કરતો. તે આશા પણ નથી સેવતો, નથી મરતો કે નથી જન્મ લેતો. તે આ કે પરલોકમાં પડડાતો જ નથી. તે લોકાતીત થયા છતાં લોકમાં જ વર્તે છે.

ભાવાર્થ :- કવિએ અહિં જીવનમુક્ત બ્રહ્મજ્ઞાનીની દશાનું વર્ણન કર્યું છે. તેવો જ્ઞાની લોકો વચ્ચે રહે છે છતાં તે સાધારણ લોકોના શોક, હર્ષ, આશા, જન્મ, મરણ અને ઐહિક-પારલૌકિક ૧. ય - નાથાશાં । ૨. ક- મૃયતે ।

લોકાતીતો ભવતિ । એતાદૃક્ષિતિસમ્પાદનસ્ય પ્રધાનં સાધનમાત્મજ્ઞાનમેવ ।
ગીતાયામીદૃગ્જીવનમુક્તપુરુષદશાઽનેકધોપલભ્યતે । કઠસત્કાઃ - મત્વા
ધીરો ન શોચતિ - ઇતિ - (૪-૪), તથા - ન જાયતે મ્રિયતે વા
વિપશ્ચિત્ - ઇતિ (૩-૧૮) ઉક્તયસ્ત્વત્ર પુનરવતારં પ્રાપ્તા ઇતિ
પ્રતિભાસતે । તદેવં જ્ઞાનમાહાત્મ્યમપિ જ્ઞેયમાહાત્મ્યાદિતિ પુનરપિ તદેવ
સ્તૌતિ -

યસ્માત્ પરં નાપરમસ્તિ કિઞ્ચિદ્

યસ્માન્નાણીયો ન જ્યાયોઽસ્તિ કશ્ચિત્ ।

વૃક્ષ ઇવ સ્તબ્ધો દિવિ તિષ્ઠત્યેકઃ

તેનેદં પૂર્ણ પુરુષેણ સર્વમ્ ॥૩૧॥

યતઃ પરમપરં વા ન વિદ્યતે । યતો લઘુ મહદપિ ન વિદ્યતે । ય
એક એવાકાશે વૃક્ષવન્નિશ્ચલ આસ્તે, તેન પુરુષેણેદં સર્વં પરિપૂર્ણ
વર્તતે ।

બંધનથી પર હોઈ લોકાતીત બની જાય છે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત
કરવાના મુખ્ય સાધન તરીકે અહિં આત્મજ્ઞાનને જ નિર્દેશોલું છે.
ગીતામાં આવા જીવનમુક્ત પુરુષની દશાનું અનેક રીતે વર્ણન છે.
કઠના ‘મત્વા ધીરો ન શોચતિ’ તથા ‘ન જાયતે મ્રિયતે વા વિપશ્ચિત્’ એ
શબ્દો તો પ્રસ્તુત પદ્યમાં પુનરવતાર પામેલા ભાસે છે. આ રીતે
પરમાત્માના જ્ઞાનનું જે માહાત્મ્ય છે, તેમાં કારણ છે જ્ઞેયરૂપ પરમાત્માનું
માહાત્મ્ય, માટે ફરીથી તેને જ વર્ણવે છે -

અર્થ :- જેનાથી પર કે અપર કંઈ નથી, જેનાથી કોઈ
વધારે નાનું કે વધારે મોટું નથી, જે એકલો ધૂલોકમાં વૃક્ષની પેઠે
નિશ્ચલ ઊભો છે. તે પુરુષથી આ બધું પરિપૂર્ણ છે.

ભાવાર્થ :- અહિં લૌકિક વસ્તુઓથી પરમાત્મ પુરુષની વિલક્ષણતા

અત્ર લૌકિકૈર્વસ્તુભિઃ પરમાત્મપુરુષસ્ય વૈલક્ષણ્યં વિરોધમયેન
પ્રતિપાદનેન પ્રકટીકૃતમ્ । યથા ઈશાવાસ્યોપનિષદિ - તદ્દૂરે તદ્વત્તિકે
- ઇતિ (૫) વચનાત્, કઠોપનિષદિ - અણોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્-
ઇતિ (૨-૨૦) વચનાત્, છાન્દોગ્યોપનિષદિ - એષ યો આત્માઽન્ત-
ર્હૃદયેઽણીયાન્... જ્યાયાન્ - ઇતિ (૩-૧૪-૩) વચનાત્ત્વ યો ભાવઃ
પ્રતિપાદિતઃ, સ એવ ભાવોઽત્ર શ્વેતાશ્વતરીયમખિલં પદ્યં (૩-૯)
ગૃહીત્વા વ્યતિરેકેણ પૂર્વાર્ધેઽભિહિતઃ । ચરમપાદે તુ યેન સર્વમિદં
તતમ્ - ઇતિ ગીતાવચનસ્ય પ્રતિધ્વનિઃ શ્રૂયતે । ઉપસંહરતિ-

નાનાકલ્પં પશ્યતો જીવલોકં

નિત્યાસક્તા વ્યાધયશ્ચાધયશ્ચ ।

યસ્મિન્નેવં સર્વતઃ સર્વતત્ત્વે

દૃષ્ટે દેવે નો પુનસ્તાપમેતિ ॥૩૨॥

જ વિરોધાભાસી વર્ણન દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે. ઈશાવાસ્યમાં ‘તદ્દૂરે
તદ્વત્તિકે’ શબ્દથી અને કઠમાં ‘અણોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્’ તથા
છાન્દોગ્યમાં ‘એષ યો આત્માઽન્તર્હૃદયેઽણીયાન્... જ્યાયાન્’ શબ્દથી વિધિમુખે
જે ભાવ પ્રતિપાદિત થયો છે, તે જ ભાવ અહિં કવિએ શ્વેતાશ્વતરનું
(૩.૯) આખું પદ્ય જેમનું તેમ લઈ, વ્યતિરેકમુખે પૂર્વાર્ધમાં સૂચવ્યો છે.
અંતિમ પાદ ‘યેન સર્વમિદં તતમ્’ (ગીતા ૮.૨૨) નો પ્રતિધ્વનિ છે.
ઉપસંહાર કરે છે -

અર્થ :- જીવલોકનું નાનારૂપે દર્શન કરનારને આધિઓ
અને વ્યાધિઓ સદા વળગેલી રહે છે. પરંતુ પૂર્વોક્ત પ્રકારે સર્વ
તરફ સર્વતત્ત્વરૂપ જે દેવ છે તેનું દર્શન થતાં જ દ્રષ્ટા ફરી
સંતાપ નથી પામતો.

जीवलोके नानारूपेण पश्यत आधयो व्याधयश्च सदाऽवियुक्ता एव तिष्ठन्ति। किन्तु पूर्वोक्तरीत्या सर्वतः सर्वतत्त्वात्मको यो देवः, तस्मिन् निभालितेऽवलोकयिता पुनः सन्तापं न प्राप्नोति।

प्राक्तनेष्वशेषेष्वपि काव्येषु परमात्मनोऽद्वैतस्वरूपं व्यावर्णितम्। अत उपनिषद्गीतानुसारेण द्वैताद्वैतज्ञानयोः फलं प्ररूपयन्नाह— भेदज्ञानात्सन्तापः, अभेदसंवेदनात्तु सन्तापाभाव इति। छान्दोग्योपनिषदि - तरति शोकमात्मविद् - इति (७-१-३) सङ्क्षिप्ते वचन आत्मज्ञानफलं प्रोक्तम्। अर्थापत्त्या भेदज्ञानन्यः सन्तापोऽपि तत्रैव व्याख्यातः। स एवार्थोऽत्र सूरिभिः स्पष्टतरं प्रतिपादितः।

तदेवं परमात्मविज्ञाने प्रयतितव्यम्, तस्यैव तादात्म्यप्रयासप्रयोजकत्वेनाशेषसुखसम्पन्मूलत्वादित्यत्र निष्कर्षः। मिथ्याऽस्तु दुरुक्तं मम। शोधयन्तु कृतकृपा बहुश्रुताः।

इति

चरमतीर्थपति-करुणासागर - श्रमणभगवन्महावीरस्वामिशासने
विरमगामविभूषण - प्रशमरसनिमग्नश्रीशान्तिनाथजिनचैत्यसान्निध्ये

भावार्थ :- अहिं कविणे पहिलाना जेव्हा पधोमां अकेडर परमात्मानुं अद्वैतस्वरूप वर्णव्युं छे. तेथी उपनिषदो अने गीतानी पेठे द्वैत अने अद्वैतज्ञाननी इलश्रुति करतां भेदज्ञानथी संताप अने अभेदज्ञानथी संतापनो अभाव वर्णवे छे. छान्दोग्यना 'तरति शोकमात्मविद्' अे टूका वाक्यमां आत्मज्ञाननी इलश्रुति अने अर्थापत्तिथी भेदज्ञानजन्य संतापनुं सूचन छे, ते जे भावने कविणे अहिं वघारे स्पष्टताथी वर्णव्यो छे.

आ रीते पंडितवर्य श्री सुजलाल संघवीकृत भावार्थविवेचनने आलंभीने करेलो टीकानुवाह सानंद समाप्त थयो.

श्रीमत्सद्गुरुप्रसादेन परमेष्ठिरसाम्बरनयने (२०६५) वैक्रमेऽब्दे
श्रीतपागच्छीय - आचार्यदेवश्रीमद्विजय-
प्रेम-भुवनभानु-पद्म-हेमचन्द्रसूरीश्वरशिष्य-
आचार्यविजयकल्याणबोधिसूरिसंस्तुता
श्रुतकेवलिश्रीसिद्धसेनदिवाकरसूरिविहितवेदवादद्वात्रिंशिकावृत्तिरूपा
वेदोपनिषद्

